

Bakı Slavyan Universiteti
“Azərbaycanşünaslıq” seriyası

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV

Маяк Азербайджана

Azərbaycan mətbuatının
135 illiyinə həsr olunur

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV

Azərbaycanın yolgöstərəni

Bakı Slavyan Universiteti

«Azərbaycanşünaslıq» seriyası

АЛИМАРДАН БЕК ТОПЧУБАШЕВ

МАЯК АЗЕРБАЙДЖАНА

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV

AZƏRBAYCANIN YOL GÖSTƏRƏNİ

105026

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKİ - 2010

73(2A) 7,014-81 2610.3(2A)+26(2-A)7-48

*Bakı Slavyan Universiteti Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur*

TƏRTİB, TƏRCÜMƏ VƏ MÜQƏDDİMƏ:

VİLAYƏT QULİYEV
FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR

ELMİ REDAKTORU:

KAMAL ABDULLA
AZƏRBAYCAN MEA-NİN MÜXBİR ÜZVÜ,
ƏMƏKDAR ELM XADİMİ

*Əlimərdan bəy Topçubaşov. Azərbaycanın yol göstəranı. Bakı, «Kitab
aləmi», 2010. - 96 s.*

Написанный в 1925 году в Париже и неизданный труд выдающегося публициста и общественно-политического деятеля, одного из основателей Азербайджанской Республики А.Топчибаши (1862-1934) освещает многостороннюю деятельность Гасан бекка Зардаби. Книга рассчитана на историков, филологов и на широкий круг читателей.

1925-ci ildə Parisdə yazılan və indiyə qədər əlyazması halında qalan bu əsərdə görkəmli publisist və ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri olan Əlimərdan bəy Topçubaşov (1862-1934) milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdəbinin geniş və çoxcəhətli fəaliyyətini araşdırmışdır. Kitab tarixçilər, filoloqlar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4702060000
T AB 003035 027-10

© Bakı Slavyan Universiteti, "Kitab aləmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi - 2010

OT РЕДАКТОРА

Данная исследовательская работа профессора Вилаята Гулиева увидела свет в серии «Азербайджановедение», которая является новым направлением в издательском цикле Бакинского славянского университета. Примечательность этого события еще и в том, что героями этой книги стали и сам автор и искренние рдетели Азербайджана, которые являются объектом этого исследования. Они жили и творили во имя Азербайджана. Для них не стали преградой ни трудности, ни лишения, встреченные на жизненном пути, и их полные любви к народу голоса дошли до наших дней. Среди тех, кто слышит и широко распространяет этот голос, особое место принадлежит видному литературоведу Вилаяту Гулиеву. Будучи автором десятка и сотен серьезных исследований, В.Гулиев делает все от него зависящее для того, чтобы жили и те произведения, которые он знает, и которые считает важными и полезными. Он неустанно работает над реализацией переводов и публикаций произведений, заслуживающих чести быть включенными в автобиографию нации. И подобная деятельность лишь возвышает его как ученого. Надеюсь и верю, что наше сотрудничество и в дальнейшем будет успешно продолжено.

REDAKTORDAN

Professor Vilayət Quliyevin bu tədqiqatının Bakı Slavyan Universitetinin nəşrlər silsiləsində yeni istiqamət olan "Azərbaycanşünaslıq" seriyasında işıq üzü görməsi həm də ona görə əlamətdardır ki, kitabın qəhrəmanları - həm müəllifi, həm də tədqiqat obyektini Azərbaycanın böyük azərbaycançılıqları olmuşlar. Azərbaycan üçün yaşamış, Azərbaycan naminə yaratmışlar. Həyat yollarında qarşılaşdıqları məhrumiyyət və cəfa onlara əngəl ola bilməyib və millətə sevgi dolu səsləri bu günümüzə qədər gəlib çatıb. Bu səsi bu gün eşidənlər və yayanlar içində görkəmli ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyevin xüsusi yeri var. Onlarla, yüzlərlə ciddi tədqiqat əsərinin müəllifi V.Quliyev eyni zamanda tanışdığı, inandığı, vacib və faydalı saydığı əsərlərin də yaşaması üçün əlindən gələni edir. Millətin avtobiografiyasını təşkil edən bu əsərlərin tərcümə, nəşrə hazırlanması, nəşr etməsi işində yorulmur. Və bu fəaliyyət müəllifinə ancaq alim başucalığı gətirir. Güman edir və inanıram ki, əməkdaşlığımız bundan sonra da uğurla davam edəcək.

ПОСЛЕДНИЙ ДОЛГ ПЕРЕД ВЕЛИКИМ СЕЯТЕЛЕМ

В 1925 году исполнилось 50 лет со дня издания первого номера первой азербайджанской газеты – «Акинчи».

Несмотря на то, что в живых осталось еще немало людей, лично знавших основателя газеты, профессионального театра и современного школьного образования в Азербайджане, великого патриота своей Родины Гасан бека Зардаби и редких читателей «Акинчи», славный юбилей прошел почти незамеченным. Новая власть не сочла нужным отдать дань памяти самому важному событию культурной и общественной жизни азербайджанского народа и человеку, последовательно выражавшему мысли и чаяния своей нации, стоявшему во главе национального движения.

Лишь педагог-просветитель и ученый-литературовед Фархад Агазаде издал небольшую книжку о первой азербайджанской газете.

И всеми забытая супруга и соратница Гасан бека Ханифа ханум Абаева-Меликова по настоянию друзей написала свои мемуары - «Мои воспоминания о Гасан бека Зардаби».

Кажется, этими скромными трудами ограничивался список изданий по поводу полувекового юбилея «Акинчи».

Однако, нет!

В период возобладания нигилистического отношения к национальным ценностям в условиях советской действительности одно из замечательных исследований, посвященных личности и просветительской деятельности Гасан бека Зардаби, выходу на свет дела его жизни – его детища-газете «Акинчи», было написано вдали от Родины, далеко за пределами Азербайджана.

Проживающий во Франции политэмигрант Алимардан бек Топчибаши *(хотя со второй половины 1920-х годов*

BÖYÜK ƏKİNCİ QARŞISINDAKI SON BORC

1925-ci ildə ilk Azərbaycan qəzetinin – “Əkinçi”nin birinci sayının çapdan çıxmasının 50 illiyi tamam oldu.

Milli mətbuat və teatrımızın banisi Həsən bəy Zərdabini şəxsən tanıyanların, habelə tək-tük “Əkinçi” oxucularının hələ həyatda olmalarına baxmayaraq mədəniyyət və ictimai fikir tariximizdə silinməz izlər qoymuş bu diqqətəlayiq şəxsiyyət və onun miləti qarşısındakı ən böyük fədakarlıqlarından biri olan “Əkinçi”nin yarım əsrlik yubileyi ümumən sükutla qarşılandı.

Əslində beş ildən bəri Azərbaycanda bərqərar olan sovet hakimiyyəti bu mühüm mədəni hadisədən təbliğati məqsədlərlə yetərinə yararlına bəli. Lakin bir neçə il sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalının 25 illik yubileyinin necə biabırçı və böyük Mirzə Cəlil üçün sarsıntılı bir şəkildə “qeyd edildiyini” yada salsaq, rəsmi dairələrin “Əkinçi”nin ildönümünə laqeyd qalmalarına bəlkə də sevinmək lazımdır.

Sadəcə maarifpərvər pedaqoq və ədəbiyyatşünas Fərhad Ağazadə ilk Azərbaycan qəzeti ilə bağlı kiçik broşura çap etdirdi.

Zərdabinin həyat yoldaşı və məslək dostu, “Əkinçi”nin əziyyət və çətinliklərini onunla birlikdə öz çiyinlərində daşımış Həlifə xanım Abayeva-Məlikova dostlarının və yaxınlarının təkidi ilə “Həsən bəy Zərdabi haqqında xatirələrim” adlı diqqətəlayiq memuarlarını qələmə aldı.

Bu qədər.

Amma yox! Milli dəyərlərə nihilist münasibətin bərqərar olmağa başladığı həmin dövrdə Zərdabi şəxsiyyəti və Əkinçi”i ilə bağlı indiyə qədər diqqətdən kənarında qalan daha bir mühüm tədqiqat da qələmə alınmışdı.

1918-ci ilin avqustunda Azərbaycan Cümhuriyyətinin Fövqəladə və Səlahiyyətli naziri kimi əvvəlcə İstanbula, daha sonra isə Sülh nümayəndə heyətinin başında Parisə yola düşən, Cümhuriyyətin süqutundan sonra 1920-ci ildə etibarən Fransada siyasi

встречается написание этой фамилии и в виде Топчибаши, но я решил придерживаться традиционной формы-В.Г.) – один из видных деятелей национально-освободительного движения, первый председатель парламента демократической республики, бывший глава азербайджанской делегации на Версальской мирной конференции в Париже, не обошел вниманием этой знаменательной даты. В своем небольшом труде «Маяк Азербайджана», написанном во французской столице в 1925 году, он постарался пролить свет на феномен Зардаби, определить его место в истории национальной культуры.

Не имея никакой возможности опубликовать свое исследование ни у себя на родине, ни в Париже, Алимардан бек, тем не менее, счел нужным, даже необходимым высказаться на эту тему. Это был его гражданский долг не только перед светлой памятью Гасан бека Зардаби и перед своим народом, но и перед семьей.

В семье Алимардан бека Топчибашева росли пять внуков Гасан бека. Через эту рукопись, на первой странице которой рукой автора написаны слова: «Дорогой моей дочери Саре Сан-Клу, 11 декабря 1925 г. Отец», Алимардан бек в первую очередь хотел проинформировать своих детей об их корнях, внушить им чувство гордости и ответственности за принадлежность к такому славному роду, воззвать к продолжению и умножению благородных традиций семей Зардаби-Топчибашевых.

В 1893 году выпускник Санкт-Петербургского университета, преуспевающий юрист Алимардан бек Топчибашев (1862-1934) женился на старшей дочери Г.Зардаби Пери ханум Меликовой (1873-1947). Потерявший в раннем возрасте обоих родителей и живший на попечении бабушки – женщины мудрой и благородной, – Алимардан бек вскоре в лице Гасан бека и Ханифы ханум нашел себе заботливого отца и любящую мать.

mühacir həyatı yaşayan Əlimərdan bəy Topçubaşov (20-ci illərin ortalarından etibarən bu məşhur soyadın "Topçubaşi" şəklində də yazılışına təsadüf olunur-V.Q.) da bu mühüm, əlamətdar ildönümünə öz töhfəsini vermişdi - "Azərbaycanın yol göstərəni" (rusca orijinalı "Mayak Azerbaydjana" - V.Q.) adlı tədqiqatı ilə daha yaxşı bələd olduğu Zərdabi fenomeni üzərinə işıq salmağa çalışmışdı.

Əlimərdan bəy nə xaricdə, nə də Vətəndə çapına heç bir ümid bəsləmədiyi bu əsəri qələmə almağı yalnız H. Zərdabinin işıqlı xatirəsi qarşısında deyil, müstəqilliyi uğrunda mübarizə apardığı Azərbaycan xalqı, *həm də yaxınları, doğmaları və övladları* qarşısında öz vicdan borcu saymışdı.

Onun ailəsində Həsən bəy Zərdabinin beş nəvəsi böyüyürdü.

Onlar qürbətdə yaşasalar da, öz əsl-köklərinə bələd olmalı, Azərbaycanın maarif və mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş babaları Həsən bəy Zərdabini və nənələri Hənifə xanım Abayeva-Məlikovanı tanımalı idilər.

İlk səhifəsində öz əli ilə "Sevimli qızım Saraya. Sen-Klu, 11 dekabr 1925-ci il. Ata" sözləri yazılmış yığcam, lakin dolğun mündəricəyə və ümumiləşdirmə gücünə malik əsər vasitəsi ilə Əlimərdan bəy geniş oxucu kütlələri ilə birlikdə həm də övladlarının Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir və mədəniyyət tarixində silinməz izlər qoymuş bir nəslin davamçıları olduqlarını öyrənmələrinə və yadda saxlamalarına istəyirdi.

Peterburq universitetinin hüquq fakültəsini böyük müvəffəqiyyətlə bitirib Tiflisdə çalışan Əlimərdan bəy 1894-cü ildə Həsən bəyin böyük qızı Pəri xanım Məlikova ilə ailə qurmuşdu. Kiçik yaşlarında valideynlərinin hər ikisini itirən, nənəsinin himayəsində böyüyən Ə.Topçubaşov bu izdivac nəticəsində təkə vəfəli həyat yoldaşı deyil, həm də Həsən bəyin simasında özünə ikinci ata, Hənifə xanımın simasında isə ana tapmışdı.

"Çox hörmətli və əziz ana.-deyə Əlimərdan bəy Pəri xanım-la nikahlarından bir ay sonra, 1894-cü il yanvarın 28-də Tiflisdən Hənifə xanıma göndərdiyi məktubda yazırdı: - Sizə müraciətlə "Ana" sözünü demək nə qədər xoşdur! Həyatımda ilk dəfədir ki,

«Многоуважаемая и дорогая мать, – писал Алимардан бек спустя месяц после свадьбы, 28 января 1894 г. своей теще, Ханифе ханум – как приятно звучит для меня это слово «мать» и с каким удовольствием я обращаюсь впервые в жизни с подобным словом, имеющим такое глубокое значение и, до сего времени оставшимся для меня непонятным...»

Ныне впервые я произношу это слово «сознательно», в полной надежде, что я найду сочувственный отклик в Вашем материнском сердце, в котором с этого времени (позволю себе надеяться!..) и мне должно быть отведено соответствующее место в числе Ваших детей...»

В 1928 году, когда Ханифа ханум скончалась в Баку, Алимардан бек, несмотря на тяжелое материальное положение, устроил панихиду в Париже с участием представителей азербайджанской эмиграции. А спустя год он согласно национальным традициям опять же совместно с соотечественниками отметил годовщину смерти Ханифы ханум. В переписке с идейным соратником Дж.Гаджибейли Алимардан бек неоднократно говорил о высоких человеческих качествах и чувстве патриотизма покойной тещи. Об этом речь идет также в представленном к вниманию читателей очерке «Маяк Азербайджана».

Последние десять лет жизни Гасан бека Зардаби прошли не только в близком родстве, но и в тесном идейном единстве и совместной борьбе с Алимардан беком Топчибаевым. Два этих достойных представителя азербайджанского народа, отличающиеся высокими моральными качествами, преданностью своей нации и бойцовскими качествами, соединили свои силы в борьбе против костности и мракобесия, против попирания прав и свободы тюрков-азербайджанцев, внесли свою посильную лепту в духовное обогащение и культурное развитие своих сородичей.

Их совместная деятельность продолжалась и в редакции газеты «Каспий», где редактором-издателем был А.Топчибаев

büyük məna daşıyan və yaddaşımda əbədi iz buraxan bu sözü belə zövq və məmnunluqla işlədirəm. İlk dəfədir ki, bu sözü “şüurlu” şəkildə dilimə gətirirəm və inanıram ki, mürciətim Sizin ana ürəyinizdə də əks-səda tapacaq. Ümid etmək istərdim ki, bundan sonra o ürəkdə öz övladlarınızla birlikdə mənə də kiçik bir guşə ayrılacaq” (Məktubun orijinalı rus dilində yazılmışdır-V.Q.).

Başqa bir mühüm cəhət isə bu ailə ittifaqı üzvlərinin tezliklə ictimai-siyasi fəaliyyət sahəsində etibarlı müttəfiqlərə çevrilməsi, doğma xalqın gələcəyi naminə mübarizədə bilik və səylərini birləşdirməsi idi.

Həsən bəy Zərdabi bəlkə də yaxın gələcəkdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulacağını təsəvvürünə gətirmirdi. Lakin milli dövlətçilik üçün zəruri olan bir sıra mühüm məsələlər məhz onun təşəbbüsü və səyi ilə ictimai fikrin diqqət mərkəzinə gətirilmişdi. Nəticədə həmin dövlətin qurucuları və ilk xadimləri sırasında onun kürəkəni Əlimərdan bəy Topçubaşov, oğlu Səfvət bəy Məlikov, Ələkbər bəy və Rəşid bəy Topçubaşovlar layiqli yer tutdular.

Ə.Topçubaşov daim Həsən bəyin və Hənifə xanımın adlarını uca tutmuş, onların *onlara diqqət və ehtiramla yanaşmışdı*.

1907-ci ildə yalnız bir sıra digər amillərlə bir sırada həm də Ə.Topçubaşovun Rusiya türklərinin şəksiz liderinə çevrilməsi sayəsində Həsən bəy Zərdabinin ölümü bütün Rusiya imperiyası miqyasında yanğı oyandıran bir milli mətəmə çevrilmişdi.

1928-ci ildə maddi sıxıntılar və məhrumiyyət içərisində yaşadığı Parisdə Əlimərdan bəy dostlarının və Azərbaycan mühacirəti nümayəndələrinin iştirakı ilə Hənifə xanımın yeddi və qırx mərasimlərini, növbəti 1929-cu ilin martunda isə il mərasimini keçirmişdi. Ceyhun bəy Hacıbəyliyə məktubları Əlimərdan bəyin Bakıda rəhmətə getmiş qaynanasının xatirəsinə nə qədər böyük ehtiramla yanaşdığını göstərməkdədir.

Məhz həmin səbəbdən də Həsən bəy Zərdabinin geniş, çoxçeşidli fəaliyyətindən bəhs edən bu yazıda da Hənifə xanımın Azərbaycan maarifi qarşısındakı böyük xidmətləri öz əksini tapmışdır.

и в бакинской городской Думе, где оба они являлись гласными от азербайджанского населения. Благодаря совместным усилиям Г.Зардаби и А.Топчибашев, начиная с конца XIX века, азербайджанцы стали чувствовать себя более уверенно на своей родной земле, чувствовать себя хозяевами своего родного города. Впервые в 1901 году, по их инициативе и при материальной поддержке известного мецената Г.З.Тагиева в Баку было учреждено женское учебное заведение, где были разработаны основные принципы национального образования в новых условиях, где юные азербайджанки могли получать современное европейское образование, была заметно расширена сеть русско-азербайджанских общеобразовательных школ, проводились съезды учителей-азербайджанцев. Благодаря их совместным усилиям азербайджанцы стали принимать более активное участие в общественно-политической и социально-культурной жизни, а также в хозяйственно-экономической сфере своей страны. Их совместная целеустремленная и публичная деятельность дала мощный толчок формированию национального самосознания и повышению общественной активности масс, а это в свою очередь сыграло важную роль в создании независимого азербайджанского государства после распада царской империи. Они, несомненно, входили в плеяду патриотически-настроенных представителей азербайджанской интеллигенции, благодаря самоотверженной борьбе которых тюрки-азербайджанцы в переломный момент истории стали хозяевами своей земли, своих природных богатств и моральных ценностей, своей истории.

Алимардан бек Топчибашев наряду с Гасан беком Зардаби шел в авангарде этой борьбы и поэтому полувековой юбилей первой публичной народной трибуны несмотря ни на какие запреты и трудности не мог остаться вне поля его зрения. Оригинал текста «Маяк Азербайджана» написан на русском языке. Этот ценный источник был обнаружен видным дипломатом и общественным деятелем Рамизом Абуталыбовым

Нәсән бəyin хəyatının son on ili кўрəkəni ilə yalnız qohumluq deyil, həm də əməl və əqidə dostluğu şəraitində keçmişdir. Mübariz keyfiyyətlərə malik bu iki təmiz, əqidəli, millətsevər insan səylərini birləşdirərək maarif və mədəniyyət uğrunda ki böyük təkən vermiş, ilk növbədə isə Azərbaycan türklərinin tapdanan haqq və hüquqlarını qorumuşdular.

Birgə fəaliyyət həm Ə.Topçubaşovun nəşirliyi və redaktorluğu ilə çıxan "Kaspi" qəzetində, həm də o dövrdə Bakının əsas idarəedici qurumu olan şəhər Dumasında davam etdirilmişdi. Onların əlbir səyi nəticəsində Bakıda ilk qadın təhsil müəssisəsi - birinci qız məktəbi açılmış, maarif şəbəkəsi genişləndirilmişdi. Onlar çeşidli fəaliyyətləri ilə milli və ictimai şüurun inkişafına ciddi töhfələr vermiş, Azərbaycanın gələcək siyasi müstəqilliyinin əsasını qoymuşdular. Bütün bu əvəzsiz xidmətlər Zərdəbi məktəbinin yetirmələri olan digər vətənpərvər ziyalıların əməl və arzuları ilə birləşərək mahiyyət etibarilə Azərbaycan türklərinin öz milli-mənəvi dəyərlərinin, maddi sərvətlərinin *sahiblərinə*, nəhayət vətən və torpaqlarının həqiqi *övladlarına* çevrilməsi *prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdi*.

Ona görə də "Əkinçi"nin Sovet Azərbaycanında çox az adamın yadına düşən yarım əsrlik yubileyi Fransada ideyaları, ailəsi, özü üçün həqiqi bir yaşam savaşı verən, lakin şanlı tarixi və ənənələri yaşatmaqdan bir an da olsun geri çəkilməyən Əlimərdan bəyin diqqətindən kənarda qalmamışdı.

Əslil rus dilində qələmə alınmış bu qiymətli məxəzi ilk dəfə uzun illər YUNESKO-da çalışmış diplomat həmkarım Ramiz Abutalıbov Türkiyədən, Əlimərdan bəyin nəvəsi Zərifə Kürdəmir (Sara xanım Topçubaşova və Əliəşrəf Sultanov-Kürdəmirin qızı) vasitəsi ilə əldə edərək Vətənə gətirmiş, orijinalını Azərbaycan Respublikasının mərhum prezidenti Heydər Əliyevə təqdim etmiş, surətini isə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivinə təhvil vermişdir. İctimai-siyasi fikir və mətbuat tariximizdə bağlı diqqətdən yayınan qiymətli

долгие годы работавшим в ЮНЕСКО. *Рукопись оригинала, которая была получена от внучки Алимардан бека Топчибашева Зарифы ханум Курдемир (дочь Алиаширафа Султанова-Курдемир и Сары ханум Топчибашевой), была передана Р.Абуталыбовым покойному президенту Азербайджанской Республики Г.А.Алиеву, а копия – Государственному Архиву Азербайджанской Республики. Учитывая историческую и литературную ценность неизвестного до последнего времени исследования о Зардаби я решил перевести на азербайджанский язык труд Алимардан бека Топчибашева и издать вместе с оригиналом в виде отдельной книжки.*

Думается, что в год 135-летнего юбилея азербайджанской национальной печати это издание, выход в свет, которого осуществляется при поддержке Бакинского Славянского Университета, является более чем кстати.

Написанный во Франции и оставшийся долгие десятилетия неопубликованным труд А.Топчибашева «Маяк Азербайджана» является исполнением последнего долга его автора перед светлой памятью и огромным гражданским подвигом Гасан бека Зардаби – великого Сеятеля в ниве просвещения и культуры Азербайджана.

Вилаят Гулиев

mənbələrdən biri olduğunu nəzərə alaraq onu Azərbaycan dilinə çevirib rusca orijinalı ilə birlikdə ayrıca kitab şəklində çap etdirmək qərarına gəldim.

Bakı Slavyan Universitetinin yardımı ilə həyata keçirilən bu nəşr həm də Azərbaycan milli mətbuatının 135 illiyinə kiçik bir töhfədir.

Vilayət Quliyev

(посвящается памяти Гасан бека Мелик-Зардаби
по случаю 50-ти летия его детища «Акинчи»)

Вторая половина 19 столетия была одной из самых мрачных эпох царской России. Несмотря на ряд «великих реформ» (крестьянской, земской, судебной, городской), вернее – благодаря этим реформам, обещавшим развитие в стране начал законности и гражданственности, власти в центре и на местах становились все более подозрительными и суровыми, все более натягивались правительственные ежовые рукавицы.

Бдительность власти, усиление репрессий, строгая цензура над и без того редкими и укороченными организациями общественного характера, над печатью и вообще умственной жизнью, особенно чувствовались на окраинах и в их числе на Кавказе. Здесь, по мнению агентов правительства, начинала по образцу центра, свивать себе прочное гнездо «крамола» среди наиболее общавшихся с центром армян и грузин.

Остальная и количественно наибольшая часть населения Кавказа, называемая общим именем «кавказских мусульман», не входила как бы в категорию «крамольников» новой, европейской формации, но за то раньше всех остальных народов была царской властью взята под учет и под надзор по обвинению в старой и специально созданной для них «крамоле», известной под именем «панисламизма», «пантюркизма». И в то время как первых надо было еще «уличить в крамоле», установить факты и судить, мусульмане в глазах власти уже были авансом обвинены и третируются лишь как элемент терпимый и чужеродный, искусственное отчуждение которого от других народов, только желательно и в интересах государства!...

О таком элементе правительству не стоило труда

(Sevimli övladının - “Əkinçi” qəzetinin ilk sayının 50 illiyi
münasibəti ilə Həsən bəy Zərdəbiyə ithaf edilir)

XIX əsrin ikinci yarısı çar Rusiyası tarixinin ən qaranlıq dövrlərindən sayıla bilər. Bir sıra “böyük islahatların” (torpaq, zemstvo, məhkəmə, şəhər idarəçiliyi) həyata keçirilməsinə baxmayaraq, əslində qanunçuluğun və vətəndaş hüquqlarının inkişafına təminat verməli olan həmin islahatlar sayəsində istər ucqarlarda, istərsə də mərkəzdə hakimiyyət daha sərtləşir, hər şeyə şübhə ilə yanaşır, hökumətin “məhkəm əli” daha aydın şəkildə hiss edilirdi.

Hakimiyyətin ayıq-sayıqlığı, cəza tədbirlərinin gücləndirilməsi, onsuz da son dərəcə məhdud hüquqlara malik azsaylı ictimai təşkilatlar, habelə mətbuat və intellektual həyat üzərində sərt basqılar milli ucqarlarda, eləcə də Qafqazda aydın nəzərə çarpırdı. Hökumət agentlərinin fikrincə burada da mərkəzdə olduğu kimi paytaxt şəhərləri ilə nisbətən sıx əlaqələrə malik ermənilər və gürcülər arasında “cinayət” özünə məhkəm yuva qurmuşdu.

Qafqaz əhalisinin sayca daha çox olan və özlərini ümumi şəkildə “Qafqaz müsəlmanları” adlandıran hissəsi ilk baxışdan sanki yeni, Avropa tipli “cinayətkarlar” sırasına daxil deyildi. Lakin onlar imperiyanın tərkibindəki bütün digər xalqlarla müqayisədə daha əvvəl, həm də məxsusi özləri üçün düşünülmüş “cinayətdə” suçlu bilinərək artıq çoxdan nəzarət altına alınmışdılar. Bu “cinayətin” adı “panislamizm” və “pantürkizm” idi. Həm də birincilərin – yəni erməni və gürcülərin günahlarını boyunlarına qoymaq, onları “cinayət” başında yaxalamaq, faktları aşkara çıxarmaq və məhkəmə qurmaq tələb olunurdusa, hakim dairələrin nəzərində müsəlmanların günahları üstlərində idi. Onlar mövduqlarına zorla dözülmən yad ünsür kimi hər vasitə ilə sıxışdırılırdı. Müsəlmanların başqa xalqlardan təcrid vəziyyətində saxlanmaları dövlətin marağı və mənafeələrinə cavab verən məqbul addım sayılırdı.

проявлять каких-либо забот, какого либо попечения: не заслужили мол, ибо «все смотрят на Турцию, все крепко держатся за фалды своего Магомета».

И действительно, не было о них никаких забот, кроме полицейской плетки, тюрьмы, холодных степей Сибири, куда ссылались они по приговорам судов, им не понятных по языку и чуждых по духу и по форме.

Последствием подобного попечения о «верноподданных» было то, что мусульмане все глубже уходили в себя, плотно замкнувшись в свой футляр и все более нуждались в других народов, особенно народа-завоевателя, пришедшего к ним с обнаженной саблей и стоявшего над ними все время в полном вооружении.

В частности мусульмане Восточного Закавказья влачили незавидное существование. Они не смели называть свою родную страну собственным ее именем «Азербайджан» и себя турками-азери, азербайджанцами; не могли говорить, что они народ турецкого происхождения и что, как другие народы, и они имеют нужды не только религиозные, но и умственные, научно-учебные, экономические, что и они имеют право на культурную жизнь, на усовершенствование и обогащение всякими познаниями современной техники, сельского хозяйства, общественной жизни. Им запрещено было даже заикаться о том, что они так недавно были независимыми, что и у них имеются национальные идеалы и запросы, что и они должны получить возможность изучать свой родной язык, литературу, свою историю.

Вот иллюстрация такого плачевного положения, приведенная в «Петиции кавказских мусульман», поданная их представителями в 1905 г. в Комитет Министров: «... по части народного образования для кавказских мусульман до сих пор почти ничего не сделано. Существующие среди мусульманского населения народные школы отбивают у учащихся всякую охоту к грамоте и по знаниям, так как предметы

Hökumət “yad ünsürlərlə” bağlı özünü heç bir əziyyətdə salmır, üzərinə hər hansı təhəddüd və yük götürmək istəməirdi. Hökumətin nəzərində müsəlmanlar sadəcə buna layiq deyildilər. Çünki “hamısı gözlərini Türkiyəyə zilləmişdilər və Məhəmmədin ətəyindən bərk-bərk yapışmışdılar”.

Həqiqətən də polis qamçısından, soyuq zindanlardan, dilini anlamadıqları, ruh və mahiyyət etibarı ilə yad məhkəmələrin hökmü ilə göndərildikləri Sibirin usuz-bucaqsız çöllərindən başqa onlara göstərilən hər hansı qayğıdan danışmaq mümkün deyildi.

İmperiyanın “sadiq təbəələr”ə belə ögey münasibəti nəticəsində müsəlmanlar daha *özlərinə qapılır, ətraf dünyadan təcrid olunurdular*. Onlar başqa xalqlara, ilk növbədə əli qılnlı üstlərinə gələn və həmişə başlarının üstündə silahlı vəziyyətdə dayanan fəthələrin yardımına ehtiyac duyurdular.

Şərqi Qafqazıyanın müsəlman xalqlarının vəziyyəti xüsusilə dözülməz idi. Onlar ölkələrini əsl adı ilə “Azərbaycan”, özlərini isə “türk-azəri”, yaxud “azərbaycanlı” adlandıra bilmirdilər. Açıq şəkildə türk kökənlı xalq olduqlarını dilə gətirmək imkanları əllərindən alınmışdı. Başqa xalqlar kimi yalnız dini deyil, həm də intellektual inkişaf, elm, təhsil, iqtisadiyyat sahələrində maraq və mənafeələrinin mövcudluğu tələbi ilə çıxış etmək imkanından məhrum idilər.

Mədəni özünəməxsusluq və inkişafə bağlı tələblərini, ictimai həyatın, kənd təsərrüfatının, müasir texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə zənginləşmək və təkmilləşmək istəklərini öna sürə bilmirdilər. Son dövrlərə qədər müstəqil yaşadıklarını, milli qayə və ideal-lara tələbat duyduqlarını, öz dillərini, ədəbiyyatlarını, tarixlərini öyrənmək haqqına malik olduqlarını uca səslə söyləmək də bu insanlara yasaq edilmişdi.

Qafqaz müsəlmanları nümayəndələrinin 1905-ci ildə Nazirlər Kabinetinə təqdim etdikləri “Qafqaz müsəlmanlarının petisiyası”nda bu acınacaqlı vəziyyətdən bəhs edilərək deyilirdi. “...Xalq təhsili sahəsində indiyə qədər Qafqaz müsəlmanları üçün heç bir iş görülməmişdir. Müsəlman əhalisi arasındakı mövcud xalq

преподавания и методы обучения вроде немного метода г. Левитского, совершенно чужды природе и всей окружающей обстановке ученика – татарина или горца. Родной язык совершенно изгнан из всех учебных заведений и до того, что чтение книг на родном языке считается проступком... О преподавании родной литературы и истории нет и помину. Никакого участия в вопросах обучения и воспитания представители мусульманского общества не принимают. Особенно чувствительно отсутствие таких важных орудий просвещения, как газеты, журналы и книги... На книжную литературу, оригинальную и переводную, наложено такое безапелляционное veto цензуры, что ее почти и нет у мусульман. Нет также, понятно, читален библиотек, народных курсов и тому подобных учреждений просветительного характера. Мало того, в течение многих годов кавказские мусульмане не могли и не могут получить права на учреждение... даже благотворительного общества».

В таком безотрадном состоянии застиг свой народ Гасан бек Мелик-Зардаби, когда по окончании курса в Московском Университете, по факультету естественных наук, он вступил на арену общественной деятельности. Это было в 1865 году на 28-м году его жизни (1837-1907). Он блестяще прошел среднее образование, окончив Тифлискую гимназию с золотой медалью и с записью его имени на существовавший тогда мраморной доске. Студенческие годы его совпали с большим подъемом общественной русской мысли и прессы, получивших возможности более смелых и бодрых выступлений под непосредственным влиянием идей освободительных реформ 60-тых годов. Поставленные тогда на очередь и дебатировавшиеся в обществе и печати вопросы о народном образовании, об удовлетворении потребности народа в умственном и экономическом отношении и вообще о пробуждении народного самосознания должны были произвести сильное впечатление на богато одаренного от

мәктәblәri şagirdlәrin savad və bilik almağa olan-qalan maraqlarını da öldürür. Çünki təhsildә tәbiiq edilән metod – Levitskinin lal üsulu öz mahiyyәti və әhatә dairәsi etibarı ilə Qafqaz tatarının (azərbaycanlının-V.Q.) və dağlının tәbiәtinә tamamilә yaddır. Ana dili bütün tәdris müәssisәlərindən о dәрәcәdә sıxışdırılıb çıxarılmışdır ki, hәttа doğma dildә kitab oxumaq da cinayәt sayılır. Ana dilinin, milli әdәbiyyat və tarixin tәdrisi haqqında isә ümumiyyәtlә söhbәt gedә bilmәz. Mәsәlan cәmiyyәtinin nümayәndәləri tәlim-tәрbiyә və tәdris mәsәlәlərindən tamamilә uzaqlaşdırılmışlar. Mәdәniyyәt və maarifin mühüm vasitәlәri olan qәzet, jurnal və kitabların yoxluğu xüsusән kәskin hiss edilir. İstәр orijinal, istәrsә dә tәrcümә kitablarının nәşrinә qoyulmuş qarşısıalınmaz qadağalar әslində bu gün hәmin sahәnin müәsәlmanlar arasında ümumiyyәtlә mövcud olmadığını söylәmәyә әsas verir. Aydın mәsәlәdir ki, belә şaraitdә qiraәtxanalar, kitabxanalar, müxtәlif xalq təhsili kursları və maarifçi sәciyyәsi ilə seçilән digər müәssisәlәр dә fәaliyyәt göstәrmir. Bütün bunlar azmış kimi Qafqaz müәsәlmanları uzun illәrdән bari hәttа xeyriyyә cәmiyyәti tәsis etmәk hüququ da qazana bilmirlәr”.

Moskva Universitetinin tәbiәt elmlәri fakültәsinә bitirib ictimai fәaliyyәt meydanına atılan Hәsән bәy Mәlik-Zәrdabi (1837-1907) öz xalqını belә fәrәhsiz və kәdәrli vəziyyәtdә görmüşdü. Bu 1865-ci ildә, hәyatının 28-ci ilində olmuşdu. Hәsән bәy orta təhsilini böyük uğurla başa vurmuşdu. Tiflis gimnaziyasını qızıl medalla bitirmiş, adı о zaman gimnaziyada mövcud olan mәрmәр lövhәyә həkk edilmişdi. Onun tәlәbbәlik illәri rus ictimai fikrinin və mәtbuatının qüdrәtli yüksәlişi ilə eyni vaxta düşmüşdü. 60-cı illәrdә aparılan islahatların tәsiri altında cәmiyyәtdә еşidilән cәsarәtli azadlıq çağırışları da bu prosеsә ciddi tәkan vermişdi. Hәmin dövrdә gündәlikdә dayanan, cәmiyyәtdә və mәtbuatda qızgın müzakirә olunan xalq təhsili, xalqın zehni və iqtisadi tәlәblәrinin daha dolğun ödәnilmәsi, bütünlükdә milli şüurun dirçәdilmәsi kimi mәsәlәlәр tәbiәtән böyük istedadа və hәssas qәlbә malik Hәsән bәyә son dәрәcә ciddi tәsir göstәrmişdi. Hәlә gimnaziyanın son siniflәрində о, yaşayış və mәişәtlәrini Kür üzәrindәki doğma Zәrdab kәndində

природы юного Гасан бека, обладавшего к тому же чуткой душой. Еще в старших классах гимназии он проявил особый интерес к положению крестьян, к жизни коих он имел возможность присмотреться в своем родном селе Зардаб, на р. Куре. Он усилил этот интерес и внимание к крестьянам во время студенчества и под влиянием освободительных идей стал горячим партизаном (сторонником-сост.) необходимости отстаивания прав народа и борьбы за его интересы.

Полным сил и надежд вернулся на родину Гасан бек, горя страстным желанием посвятить себя служению родного края, развитию и благополучию своего отсталого народа. Не было жертвы, перед которой он мог бы остановиться.

Конечно, на первых же порах в этой беззаботной решимости быть полезным своему народу, он должен был встретиться с царившими тогда на Кавказе полным произволом администрации, беззаконьем и лихоимством в судах, непомерным налоговым обложением населения, полной неурядицей в земельном устройстве крестьян и все это в связи с невежеством и бесправием народных масс, с их культурной отсталостью и экономической нищетой.

Но горячая преданность интересам народа и глубокая вера в конечное торжество правды, навеянная освободительным движением 60-тых годов, придавали ему силы и поддерживали бодрость духа в деле осуществления начертанной им для себя трудовой программы.

И вот мы видим молодого Гасан бека Мелик-Зардаби идущего с открытым лицом по тернистому, но благородному пути самоотверженного служения своему народу на разных постах.

На этой народной ниве, он естественно должен был встречать и встречал препятствия и затруднения, часто непреодолимые и непосильные. Зачастую он видел себя одиноким и беспомощным, окруженным людьми с волчьими инстинктами, явными врагами его народа. Но все это еще более укрепляло

yaxından müşahidə etməyə imkan tapdığı kəndlilərin həyatına böyük maraq göstərməyə başlamışdı. Tələbəklik illərində kəndli məsələsi ilə bağlı maraq və diqqəti daha da artmışdı. Azadlıq ideyalarının təsiri altında Həsən bəy xalqın hüquqlarının qorunmasının, xalq mənafeyi uğrunda mübarizənin coşqun tərəfdarlarından birinə çevrilmişdi.

O, böyük qüvvə və ümidlərlə geri qayıtmışdı. Özünü bütün varlığı ilə doğma vətəninə xidmətə, geridə qalmış xalqının tərəqqi və rifahına həsr etmək istəyi ilə alışıb-yanırdı. Bu yolda Həsən bəyi dayandıra biləcək heç bir maneə, əsirgəyəcəyi heç bir qurban yox idi.

Əlbəttə, hələ mövcud şəraitin mahiyyətinə dərinəndə varmadığı, lakin xalq üçün faydalı olmağı qəti qərara aldığı ilk vaxtlarda Həsən bəy hər şeydən öncə Qafqaz idarəçiliyində hökm sürən özbaşınalıq və dərəbəyiliklə, məhkəmələrdəki qanunsuzluq və rüşvətخورluqla, əhalinin üzərinə qoyulan hədsiz vergilərlə, kəndlilərin torpaq mülkiyyəti ilə bağlı məsələlərdəki hərc-mərclik və nizam-sızılıqla, nəhayət, bütün bunların mənbəyi olan cahillik və hüquqsuzluqla, kütlələrin mədəni və iqtisadi səfələri ilə tanış olmalı idi.

Eyni zamanda xalq mənafeyinə atəşin bağlılıq, ədalətin təntənəsinə dərin inam hissi 60-cı illərdə geniş vüsət alan azadlıq hərəkatının məqsəd və ideyaları ilə üzvi şəkildə birləşərək ona böyük qüvvət verir, müəyyənləşdirdiyi fəaliyyət proqramının həyata keçirilməsində iradə və inamını daha da artırır.

Budur, artıq biz gənc Həsən bəy Məlik-Zərdabini ağızla, açıq alınla müxtəlif sahələrdə doğma xalqına təmənnsəz xidmətin daşı-kəsəkli, lakin nəcib yolları ilə irəliləyən görürük.

Bu yolda o, təbii ki, dəf edilməsi qeyri-mümkün görünən, tək bir nəfərin qüvvələri xaricində olan çətinlik və maneələrlə qarşılaşmalı idi. Və qarşılaşırdı. Tez-tez özünü xalqına açıq-aşkar düşmən kəsilmiş canavar təbiətli adamların əhatəsində tənha, köməksiz gördürdü. Lakin bu, Həsən bəyi qorxutmurdu. Əksinə, seçdiyi yolun düzgünlüyünə inamını artırır. Xalqın tapdalanmış hüquqları uğrunda çar hökuməti və onun mamurları ilə mübarizə yolunun ilk yolçusu olmaq hissi Həsən bəyi bir anlıq da olsun tərk etməzdi.

его в правильности избранного пути. Он чувствовал себя пионером на этом новом для мусульман пути борьбы с царским правительством и его чиновниками за поправные права народа.

Став на сторону народа, Гасан бек тем самым навсегда лишил себя всяких выгод и интересов личного и материального характера, что к тому же соответствовало его натуре - простой, доступный, скромный. Ведь, он был из первых кавказских мусульман с высшим образованием и мог бы рассчитывать на хорошую служебную карьеру. Но Гасан бек пренебрег и пренебрегал до конца жизни всякими выгодами лично для себя и для своей семьи, оставаясь в намеченной роли бескорыстного и самоотверженного радетеля, пионера, маяка в просвещении своего народа и в отстаивании его жизненных интересов.

И он шел туда, где видел и находил возможность применения своей программы.

Так он поступал во все продолжение периода активной деятельности, обнимающего время с 1865 г. до 1907 г. т.е. до конца жизни.

Сказанным объясняются этапы служения Гасан бека Мелик-Зардаби своему народу.

В начале этого периода мы видим его на службе в Тифлисской Межевой Палате, созданной для размежевания земель в Закавказии и разрешения споров о крестьянском землевладении. Мечтая об улучшении положения крестьян еще со студенческой скамьи, Гасан бек нашел, что в этом учреждении он принесет свою пользу. Но когда он увидел, что Межевая Палата отнимает надель у крестьян-мусульман и оставляет отнятые у последний надель для русских переселенцев, то он по одному частному случаю (отнятия надель у крестьян-мусульман Борчалинского уезда), вместо исполнения предписания начальства, написал по этому поводу свое особое мнение против такого распоряжения, за что был

Халқın tərəfində dayanmaqla Həsən bəy özünü həmişəlik şəxsi, maddi səciyyəli marağ və faydalardan məhrum etmişdi. Bu həm də onun sadə, səmimi, təvazökar təbiətinə uyğun gəlirdi. O, ali təhsil almış ilk Qafqaz müsəlmanlarından idi, deməli, xidmət pillələri ilə sürətlə irəliləmək, yaxşı mənsəb qazanmaq imkanı vardı. Lakin Həsən bəy həyatının sonuna qədər özü və ailəsi üçün cazibədar görünən şəxsi maraqlardan yüksəkdə dayandı. Xalqının həyatı mənafehlərinin qorunması, onun maarifləndirilməsi yolunun dönməz, təmənnəsiz yolçusu oldu, Azərbaycanın yol göstərəninə və mayakına çevrildi.

Həsən bəy qarşısına qoyduğu proqramı həyata keçirmək üçün işıq ucu gördüyü hər yerə baş vururdu.

1865-ci ildən 1907-ci ilə, yəni ömrünün sonuna qədərki bütün fəaliyyəti dövründə Həsən bəy məhz həmin prinsiplə hərəkət etmişdi.

Həsən bəy Məlik-Zərdəbinin doğma xalqına xidmətinin bütün mərhələləri haqqında söz açılan proqramda öz əksini tapmışdı.

Fəaliyyətinin ilk mərhələsində biz onu Zaqafqaziyada torpaqların məzhlənməsi və kəndlilərin torpaq mülkiyyəti ilə bağlı meydana çıxan mübahisələrin həlli məqsədi ilə yaradılmış Tiflis Torpaq Palatasında görürük. Hələ universitetdə təhsil aldığı dövrdən kənd əhalisinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması xeyalları ilə yaşayan Həsən bəy belə qurumda çalışmaq daha çox fayda gətirəcəyini düşündürdü. Lakin o, Torpaq Palatasının əkin sahələrini müsəlman kəndlilərin əllərindən aldığıni və Rusiyanın daxili quberniyalarından Qafqaza köçürülən gəlmələrə verdiyini gördükdə belə məsələlərdən biri (Borçalı qəzasının müsəlman əhalisinin torpaqlarının əllərindən alınması) ilə əlaqədar rəislərinin göstərişini yerinə yetirmək əvəzinə, sərəncamla bağlı xüsusi fikrini yazdı və nəticədə dərhal tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırıldı.

Zaqafqaziyada məhkəmə islahatının təbiiqi (20 noyabr 1864-cü il tarixli tamamilə təhrif edilmiş Məhkəmə Nizamnaməsi əsasında) Həsən bəyi fəaliyyətini həmin istiqamətə yönəltməyə,

немедленно уволен со службы.

Введение в Закавказьи судебной реформы (в виде исковерканных Судебных Уставов 20 ноября 1864 г.) побудило Гасан бека направить свою работу в сторону будирования народных масс к созданию их прав в области суда. И вот он секретарь Мирового Суда в гор. Кубе. В этом качестве он имел возможность непосредственного общения с массами и разъяснял на родном языке положение нового судоустройства и судопроизводства, в связи с предоставляемыми им правами. Всю силу своих убеждений он прилагал к тому, чтобы освободить народные массы и особенно крестьян от кабалы и развращающего влияния темных личностей, кои пополняя кадры подпольной адвокатуры буквально обирали народ, совершенно еще незнакомый с введенными судебными порядками. Подпольная адвокатура почуяла беду и решила избавиться от такого опасного для ее темных дел врага: она устроила покушение на жизнь Гасан бека в Кубе кончившееся, к счастью, благополучно для него.

Далее, мы находим Гасан бека уже в Баку учителем естественной истории в реальном училище, единственной тогда среднем учебном заведении во всей бывшей Шемахинской, а затем Бакинской губернии. Можно было думать, что наконец-то Гасан бек Мелик-Зардаби нашел дело, к которому имел призвание, и которое способно было отвечать его *pium desiderium* (лат. «желаемое поприще»), «дело жизни» -сост.) ближе и продуктивное проводить просветительные начала. Он действительно оказался прекрасным педагогом, умевшим не только требовать от учащихся познаний, но заинтересовывать их своими лекциями, и искренним отношением к ним привлекать симпатии, уважение к себе. Тогдашнее Бакинское реальное училище имело сотни учащихся-пансионеров из числа мусульман, армян и других национальностей. Гасан бек

məhkəmələr vasitəsi ilə xalqın tapdanan hüquqlarını qorumağa şövqləndirdi. Artıq o, Quba şəhərindəki Barışıq Məhkəməsinin katibidir. Bu vəzifə Həsən bəyə kütlələrlə birbaşa ünsiyyətə girməyə, onlara doğma ana dillərində yeni məhkəmə quruluşunu, ədliyyə sistemində aparılan dəyişikliklərlə əlaqədar əldə etdikləri hüquq və vəzifələri aydınlaşdırmağa imkan yaradırdı. O, bütün qüvvə və səylərini yeni məhkəmə qaydaları haqqında heç bir təsəvvürü olmayan xalq kütlələrini, xüsusən də avam kəndliləri ara vəkilliyinə qurşanan, adamların son tikəsini "uf" demədən boğazlarından çəkib çıxaran çirkin niyyətli, yaramaz şəxslərin asılılığından qurtarmağa sərf edirdi. Ara vəkilləri təhlükənin haradan gəldiyini dərhal anladılar, qara əməllərinə qorxu törədən düşməndən xilas olmağa qərar verdilər. Onlar Qubada Həsən bəyin həyatına sui-qəsd təşkil etdilər. Xoşbəxtlikdən, hər şey yaxşı sonluqla başa çatdı.

Bundan sonra biz Həsən bəyi Bakıda, real məktəbin təbiət tarixi müəllimi simasında görürük. Həmin dövrdə real məktəb əvvəlcə bütün keçmiş Şamaxı, sonra isə Bakı quberniyasında yeganə orta təhsil müəssisəsi idi. Güman etmək olardı ki, nəhayət Həsən bəy bilik və bacarığını üzə çıxara bildiyi əsl fəaliyyət sahəsini tapmışdır. Bu həm də onun *pium desiderium*-una (latın ifadəsidir, mənası) tam uyğun gəlir, maarifçilik niyyətlərini həyata keçirməyə imkan verirdi. Tezliklə Həsən bəyin həqiqətən də gözəl pedaqoq olduğu üzə çıxdı. O, yalnız şagirdlərdən tədris proqramına yiyələnməyi tələb etmirdi, həm də öz dərsləri, mühazirələri ilə onlarda maraqla oymatmağı bacarırdı, Digər tərəfdən isə səmimi münasibəti ilə şəxsiyyətinə hörmət və ehtiram yaradırdı. Bakı real məktəbində müsəlmanlar, ermənilər və digər millətlərdən olan yüzlərlə şagird təhsil alırdı. Həsən bəy onların hamısının ümumi məhəbbətini qazanmışdı. O, müxtəlif xalqları təmsil edən gənclərin bütöv bir dəstəsinin yetişməsində mühüm rol oynayırdı. Sonralar bu gənclər Rusiyanın və xarici ölkələrin ali məktəblərində öz təhsillərini davam etdirmişdilər. Onların demək olar ki, hamısı müəllim və tərbiyəçiləri saydıqları Həsən bəyi həmişə yad edirdilər, həmişə mənəvi ünsiyyət saxlayırdılar. Bu dəstə üzvləri sırasındakı

пользовался их общей любовью. Он подготовил целые кадры молодых людей всех национальностей, кои впоследствии заполнили собой высшие учебные заведения в бывшей России и за границей. Почти все они помнили своего учителя и наставника и не прерывали с ним духовной связи. Но особенно было отрадно создание им плеяды мусульманской молодежи, перенявших от своего духовного руководителя преданность интересам народа и посвящение себя его служению. Из этой плеяды вышли инженеры, доктора, юристы, педагоги, общественные деятели, подвизавшиеся на разных поприщах. И в их числе было несколько тюркских писателей (драматург Наджаф бек Везиров, литератор Аскар Ага Адыгезалов, бывший городской голова города Гянджа и друг.).

*****

К этому времени имя Гасан бека уже становилась популярным: его знали далеко за пределами бывшей Бакинской губернии, о нем говорили во многих центрах не только Закавказья, но и Северного Кавказа. Все вдумчиво относившиеся к окружавшим тогдашнюю жизнь условиям, конечно, были за него и с ним. Но слишком было много невежества, слишком большое влияние имели на массы полуграмотные муллы, кулаки и всякие темные личности, обычные спутники произвольной и продажной власти. Все такие элементы не вносящие света и правды, должны были быть, естественно, против смелого пионера-новатора, поставившего себе цели пробуждения народного самосознания, этого единственного могучего рычага в установлении и упрочении жизни на разумных началах. Гасан бек смело шел на них и не щадил их, каково бы звания и положения не были его противники. В распоряжении этих последних был единственный аргумент, которым они и

müsəlman gənclərin olması xüsusilə diqqətəlayiq və sevindirici hadisə idi. Həmin gənclər özlərinin mənəvi rəhbəri saydıqları Həsən bəydən xalq mənafeələrinə sadiqlik və onun xidmətində dayanmaq kimi yüksək bəşəri keyfiyyətlər əxz etmişdilər. Bu gənclərin arasından sonralar müxtəlif sahələrdə uğurla fəaliyyət göstərən müəllim, həkim, hüquqşünas, mühəndis və ictimai xadimlər yetişmişdilər. Onların içərisində bir neçə türk yazıçısı (dramaturq Nəcəf bəy Vəzirov, Gəncə şəhərinin keçmiş başçısı, yazıçı Əsgər ağa Adigözəlov və başqaları) da var idi.

*****

Bu dövrdə artıq Həsən bəyin adı yetərcə məşhurlaşmışdı. Onu keçmiş Bakı quberniyasının hüduqlarından kənarda da tanıyırdılar. Haqqında yalnız Zaqafqaziyanın deyil, Şimali Qafqazın da müxtəlif yerlərində də danışırdılar. Təbii ki, o dövrdə cəmiyyətdə baş verən hadisələri diqqətlə izləyənlərin əksəriyyəti Həsən bəyin tərəfində idi, apardığı mübarizədə onunla birlikdə idi. Lakin cahillik də öz mövqelərini hələ əldən verməmişdi. Bisavad mollaların, tamahkar qolçomaqların, satqın və qudurğan hakimiyyətin ayrılmaz yol yoldaşları olan digər şübhəli ünsürlərin təsir dairəsi hələ kifayət qədər qüvvətli idi. Cəmiyyətə həqiqət və işıq gətirmək qayəsindən uzaq olan belə ünsürlər, aydın məsələdir ki, qarşısına xalq həyatını sağlam və ağıllı təməl üzərində qurmaq üçün yeganə vasitəni-milliy şüuru hərəkətə gətirmək məqsədi qoymuş ilk müsəlman öncülünün-Həsən bəyin fəaliyyətini hər vasitə ilə əngəlləyirdilər. Həsən bəy isə əleyhdarlarının rütbə və vəzifələrinə baxmayaraq qorxmadan, cəsərətlə onların üzərinə gedirdi. Sonuncuların isə Həsən bəylə mübarizədə əsaslandığı və tez-tez istifadə etdikləri yalnız bir dəlil vardı: onu dinsizlikdə suçlayırdılar. Əlbəttə, bu yanlış qənaət hər şeydən öncə sərbəst fikir adamı olan Həsən bəyin məqsəd və ideyalarını anlamamaqdan irəli gəlirdi. Həsən bəy ömrünün sonuna qədər beləcə daxilən azad insan kimi qalmışdı. Hər dəfə müvafiq imkan yarananda o, dini əqidənin insanın daxili inam və etiqadı ilə bağlılığını

оперировали: это – обвинение Гасан бека в безверии. Это было, конечно, глубокое непонимание идей свободного мыслителя, каким он был и остался до конца своих дней. Во всех подходящих случаях он разъяснял, что вера – дело внутренней совести каждого и что внешними мерами можно привить лишь одно лицемерие. Но особенно он подчеркивал, что на одной вере, как бы она не была искренняя, нельзя строить жизни, а что для этого надо учиться, надо работать, надо приобретать познания, заимствовать у других народов все хорошее, все удобное, чтобы усовершенствовать условия жизни во всех направлениях и во всех областях. Даже и в таком призыве к разумной жизни ослепленные в своем невежестве элементы видели нарушение мусульманского шариата и в бессмысленной злобе своей прозвали его «сунни Гасан бек», что впрочем не содержало в себе ничего недостойного, так как из родителей его – отец был «сунни», а мать – «шиа». При всем этом в жизни его не было случая, хоть сколько-нибудь оскорбительного отношения против религиозных чувств, если не считать за таковое его выступлений против невежественных мулл, марсияханов, сеидов, дервишей, эксплуатировавших темные массы.

*****

Один важный факт в жизни Гасан бека особенно усилил нападки против него: это – его женитьба. На жизненном пути своем он встретил молодую образованную девушку-горянку Ханифа ханум Абаеву. Она была родом балкарка, маленького народа тюркского происхождения Балкар (Булгары, Валкары), живущих у подошвы снежного Эльбруса. Среди этого народа фамилия Абаевых – одна из многочисленных и находится в родстве с известными фамилиями кабардинскими, черкесскими и осетинскими. 8-9 летней девочкой она была определена в пансион Тифлиского

изах едирди. Bunu zahiri vasitələrlə nəzərə çarpdırmağın ikiüzlülük-dən başqa bir şey olmadığını anladırđı. Onun fikrinə, səmimiyyət dərəcəsiəndən asılı olmayaraq heç bir halda yalnız dini inanc üzərində həyat qurmaq qeyri-mümkün idi. Həyatda öz yerini tapmaq-dan ötrü çalışmaq, öyrənmək, bilik qazanmaq, başqa xalqların təcrübəsini əxz etmək tələb olunurdu. Bütün sahələrdə, bütün istiqamətlərdə həyat şərtlərini yaxşılaşdırmaq üçün daim təkmilləşməyə ehtiyac vardı. Amma gözləri və qulaqları cahillik pərdəsi ilə örtülmüş ünsürlər normal insan həyatı ilə bağlı bu adı çağırışlarda da şəriət ehkamlarının pozulmasını görür, qəzəbli gücsüzlük içəri-sində həmin fikirlərin müəllifini “sünni Həsən bəy” adlandırmaqdan başqa söz fikirləşə bilmirdilər. Bu sözlərdə isə əslində Həsən bəyin ləyaqətini alçaldacaq heç bir şey yox idi. Həqiqətən də, onun atası “sünni”, anası isə “şiə” idi. Avam xalq kütlələrini zərərli təsirləri altında saxlayan cahil mollalara, dərvişlərə, seyid və mərsiyaxanlara qarşı haqlı çıxışlarını istisna etmək şərti ilə Həsən bəyin insanların dini hissələrinə münasibətində heç zaman azacıq da olsun, təhqir səviyyəsinə çatacaq heç bir təsadüfə rast gəlinməmişdi.

*****

Həyatının mühüm bir faktı Həsən bəyə hücumları daha da gücləndirmişdi. Bu da ailə həyatı qurması ilə bağlı idi. Tale onun qarşısına gənc və yaxşı təhsil görmüş dağlı qızı Hənifə Abayevanı çıxarmışdı. Hənifə xanım mənşəcə balkar idi. Qarlı Elbrusun ətəklərində yaşayan türk əsilli kiçik Balkar (Bulqar, Valkar) xalqının təmsilçisi idi. Abayev fəmiliası bu xalq arasında geniş yayılmışdı. Abayevlər məşhur kabardin, çərkəz və osetin ailələri ilə də qohum idilər. Hənifə xanım 8-9 yaşlarında kiçik qız ikən Tiflisdəki Müqəddəs Nina məktəbinin pansionatına göndərilmiş, təhsil kursunu böyük uğurla başa vurmuşdu. Lakin gənc xanım Abayeva məktəbin kəndərindən kənara ayaq basmamış Həsən bəyin elçisi qapını kəsmişdi. Mövcud adət-ənənələrin ziddinə olaraq elçi elə Həsən bəyin özü idi. O, yanında molla gətirmiş, kəbini də burada

учебного заведения Св. Нины и здесь с отличием кончила курс. Но не успела девица Абаева оставить стены названного учебного заведения, как была сосватана Гасан беком. Вопреки всем адатам, сватом явился сам же Гасан бек, который привел муллу в учебное же заведение, где и был заключен кебинный акт. И молодая Ханифа ханум Мелик-Зардаби, вместо любимой ею Балкарии и ее чудных гор, очутилась на берегу Каспийского моря, где ее ожидали и работа, и слава ее избранника.

Уже сам способ подобной небывалой женитьбы вызвал среди мусульман много толков. Но каково же было изумление и негодование бакинцев, когда они увидели, что Гасан бек, учитель их детей, выводит свою молодую жену в общество без чадры. Не надо забывать, что из всех мусульманских центров Закавказья город Баку оставался тогда наиболее преданным прадедовским традициям, с точки зрения коих появление мусульманки на улице, даже укутанной в чадру, считалось зазорным и оскорбительным не только для ее близких, но и для всех единомыслителей. Невежественные комментаторы шариатских правил находили это явным нарушением якобы требований религии. И «противники» Гасан бека усилили еще более яростные нападки на него, не щадили слов по его адресу и даже бросали камнями в него и в его жену.

Но Гасан бек знал, с кем имеет дело, знал, что сегодняшние его противники сделаются его же друзьями завтра, когда убедятся, что женщину нельзя далее оставлять взаперти и в приниженном состоянии, и что жена – лучший друг мужа, должна делить труд мужа и получить для этого полную возможность. Поэтому, не взирая ни на что, он шел неуклонно по избранному пути, желая своим личным примером способствовать облегчению и улучшению положения женщины-мусульманки. К тому же в своей образованной и энергичной молодой жене он нашел, к счастью, наилучшего

кәсдирмишди. Və beləcə gənc Hənifə xanım Məlik-Zərdabi sevimli Balkariya və onun ecazkar dağları əvəzinə Xəzər sahillərinə gəlib çıxmışdı. Burada isə onu gərgin fəaliyyət və taleyini bağladığı insanın şöhrəti gözəlyaydı.

Belə qeyri-adi evlənmə hadisəsi müsəlmanlar arasında çoxlu söz-söhbətün yaranmasına səbəb olmuşdu. Uşaqlarının müəllimi Həsən bəyin cavan xanımını cəmiyyət arasına çadrasız çıxardığını görənlər müsəlmanların necə hiddətləndiklərini təsəvvürə gətirmək isə çətin deyildir. Bu dövrdə Bakının Zaqafqaziyanın müsəlman mərkəzləri içərisində dədə-baba qaydalarına daha çox əməl edən bir yer kimi şöhrət qazandığını da yaddan çıxarmaq olmazdı. Şəhər sakinlərinin fikrincə, müsəlman qadının hətta çadra altında küçədə görünməsi də tək onun yaxınları və doğmaları deyil, hətta bütün həmdinləri üçün də təhqiramiz və alçaldıcı hərəkət sayılırdı. Şəriət qanunlarının cahil şərhçiləri bunu islamın tələblərinin açıq-əşkar pozulması kimi dəyərləndirirdilər. Nəticədə Həsən bəyin “əleyhdarları” hücumlarını kəskinləşdirir, onun ünvanına təhqir yağdırmaqdan, hətta özünə və xanımına daş-kəsək atmaqdan da çəkinmirdilər.

Lakin Həsən bəy kimlərlə üzləşdiyini yaxşı bilirdi. Bilirdi ki, bugünkü əleyhdarları qadını qapalı vəziyyətdə, əsarət altında saxlamağın faydasızlığını anlayandan, onun kişinin ən yaxın dostu olduğunun fərqi nə varandan, birgə həyatlarının çətinlik və məhrumiyyətlərini bölüşmək üçün xanımına lazımı imkan yaradılmasının zəruriliyini başa düşəndən sonra dost və müttəfiqlərinə çevriləcəklər. Odur ki, heç nəyə baxmadan seçdiyi yolla irəliləyirdi. İlk növbədə ailəsinin nümunəsi ilə müsəlman qadının vəziyyətini yüngülləşdirmək və yaxşılaşdırmaq istiqamətində mümkün olan hər şeyi etməyə çalışırdı. Həm də xoşbəxtlikdən o, gənc, enerjili xanımının simasında cəmiyyətdə qadının rolu məsələsində yaxın tərəfdarını, fikirlərinin ən yaxşı ifadəçisini tapmışdı. Hənifə xanım Məlik-Zərdabi Həsən bəyin sağlığında üzərinə götürdüyü çətin vəzifənin öhdəsindən yüksək bacarıq və ləyaqətlə gəlmişdi.

*****

адепта и истолкователя такого взгляда на роль женщины, реально и с достоинством выполненной на деле самой Ханифы ханум Мелик-Зардаби ее при жизни Гасан-бека.

*****

Теперь Гасан бек уже не один: в лице Ханифы ханум он приобрел искреннего друга, энергичного помощника, ценного сотрудника, с которым он мог делиться и горем и радостью. Содружество и сообщество молодых людей, полных жизненной энергии и рисовавших заманчивые картины удач и успехов, как результат совместных усилий и труд на пользу народа, создавали новые перспективы и новые способы в достижении общей цели.

Тесные рамы стен казенного учебного заведения, при всей любви к педагогической деятельности и при громадной пользе ее народному делу, уже не удовлетворяли Гасан бека в его жажде быть еще ближе к народным массам, иметь еще более расширенную аудиторию и поучать непосредственно эти массы.

Он мечтал о печатном органе на родном языке, в котором видел, несмотря на все цензурные препоны тогдашнего времени, спасательный рычаг в деле будирования и пробуждения самосознания, культурного и экономического развития и благополучия народа.

Для претворения в реальность этой счастливой мысли, пришлось перебороть множество препятствий и затруднений как правительственного, так и технического характера. Начался длинный ряд хождений по разным канцеляриям, из коих нужно было получать отзывы о политической благонадежности Гасан бека: писала вся бывшая Бакинская губерния, отвечало Кавказское Наместничество из Тифлиса.

Наконец, в один прекрасный день мечта стала фактом. О, радость! ...Гасан беку Мелик-Зардаби было дано

Bir sözlə, indi Həsən bəy tək deyildi. Həniyə xanımın simasında o, sevinc və kədərinə bölə bildiyi səmimi dostunu, fəal yardımçısını, qiymətli əqidə yoldaşını tapmışdı. Xalq mənafeyi uğrunda birgə fəaliyyət zəminində qazanacaqları uğur və başarıların cəlbədiçi mənzərələrini göz önündə canlandırdıqca ürəkləri həyat və yaradıcılıq eşqi ilə dolan bu gənc insanların mənəvi ittifaqı onların gözləri önündə yeni perspektivlər açır, məqsədə çatmaq üçün yeni yollar və vasitələr axtarmalarına təkan verirdi.

Pedaqoji fəaliyyətə böyük məhəbbətinə və xalq üçün təhsilin faydasına bəslədiyi inama baxmayaraq dövlət tədris müəssisəsinin məhdud çərçivəsi daha Həsən bəyi təmin etmirdi. Rəsmi qulluq onun kütlələrlə daha yaxın ünsiyyət saxlamaq, daha geniş auditoriya ilə təmas qurmaq, fikir və düşüncələrini daha çox insanla bölüşmək istəyinin qarşısında maneəyə çevrilirdi.

Həsən bəy artıq ana dilində mətbuat orqanı yaratmaq arzusu ilə yaşayırdı. Dövrün senzura ilə bağlı tələblərinin çətinlik və sərtliyinə baxmayaraq o, mətbuatın timsalında xalqın gələcək rifahının, mədəni və iqtisadi inkişafının, milli şüurunun hərəkətə gətirilməsinin ən mühüm vasitəsini görürdü.

Həyatının mənasına çevrilən bu xoşbəxt fikri gerçəkləşdirmək üçün Həsən bəy həm inzibati, həm də texniki xarakterli çoxlu maneələri aradan qaldırmalı olmuşdu. İlk növbədə, hökumətin nəzərində siyasi etibarlılığını sübuta yetirmək üçün müxtəlif dəftərxanalara baş vurub müvafiq sənədlər əldə etmək zərurəti yaranmışdı. Həmin müüraciətlərlə əlaqədar bütün keçmiş Bakı quberniyası yazırdı, Tiflisdən Qafqaz canişinliyi isə cavab verirdi.

Nəhayət, günlərin birində arzu həqiqətə çevrildi. Olduqca sevindirici bir gün idi! Həsən bəy Məlik-Zərdəbiyə Bakıda, doğma ana dilində "Əkinçi" qəzetini çap etməyə icazə vermişdilər.

"Əkinçi"! Bu 1875-ci ildə olmuşdu.

*****

"Əkinçi!"

разрешение издавать в городе Баку на его родном языке газеты под названием: «Акинчи»! ... Это было в 1875 году.

*****

«Акинчи»! ...

Нельзя это слово произнести без душевного трепета и волнения: столько в нем сакраментального для каждого азербайджанца, для каждой азербайджанки... «Акинчи» («Сеятель») - это чудная эмблема вознагражденного свободного труда! Это - будирующий символ независимого Азербайджана, его языка, народных песен, поэзии, литературы, истории. Это изображение и определение всего азербайджанского народа, проявление его энергии, его любви к свободному труду, его идей и идеалов.

«Акинчи» и Гасан бек Мелик-Зардаби, Гасан бек Мелик Зардаби и «Акинчи» так тесно слиты и связаны в истории и в народной памяти, что их не отделить одного от другого. Оба вместе и безраздельно они, говоря об Азербайджане и напоминая всегда о нем, вправе занять одно из почетных мест в истории культуры и просвещения, политического и экономического развития Азербайджана и всего Кавказа.

Создание газеты «Акинчи» явилось кульминационным пунктом пионерского служения Гасан бека своему народу. Этим он построил памятный и спасательный маяк, обогрив его света который не угасал за все истекшее полувековое существование.

И чествование стол благотворного и одухотворяющего маяка-источника света это моральный, патриотический долг всего Азербайджана, каждого азербайджанца и каждой азербайджанки.

Если и сейчас нелегка задача издавать серьезный, объективный, правдивый печатный орган, посвященный всецело

Bu sözü qəlb çırpıntısı, ürək həyəcanı olmadan söyləmək çətinidir. Bu sözdə hər bir azərbaycanlı kişi və qadın üçün ən müqəddəs sayılan duyğular öz əksini tapmışdı. “Əkinçi” azad əməyin layiqli mükafat simvolu sayıla bilərdi. “Əkinçi” yeni Azərbaycanın, onun dilinin, şəriyyətinin, xalq nəğmələrinin, ədəbiyyatının, tarixinin həyəcan doğuran rəmzinə çevrilmişdi.

“Əkinçi” və Həsən bəy Məlik-Zərdəbi. Həsən bəy Məlik-Zərdəbi və “Əkinçi” – bu adlar mədəniyyət tarixində, xalq yaddaşında sıx bağlı olduğundan onları ayırmaq əslə mümkün deyil. Azərbaycan haqda danışarkən, Azərbaycanı göz önünə gətirərkən bu adlar yalnız bir ölkənin deyil, bütün Qafqazın maarif və mədəniyyət tarixində, siyasi və iqtisadi inkişaf salnaməsində son dərəcə şəərəfli yer tutmağa layiqdir.

“Əkinçi”nin ərsəyə gəlməsi Həsən bəyin bir sıra sahələrdə birinci olmaq şərti ilə doğma xalqına xidmətinin ən yüksək zirvəsi idi. Bu mühüm işi görməklə Həsən bəy xalq yaddaşından silinməyən, öz milləti üçün qaranlıqda yol göstərən mayak ucaltmış oldu. Həmin mayakı zəkasının nuru ilə işıqlandırdı. Artıq aradan yarım əsr keçməsinə baxmayaraq o işıq sönməyib, yenə də xalqın yolunu nura, aydınlığa qərq edir.

İnsanlara yol göstərən bu maarif mayakını, işıq mənbəyini ehtiramla salamlamaq indi Azərbaycanın, kişi və ya qadınlığının asılı olmayaaraq hər bir Azərbaycan vətəndaşının mənəvi vəzifəsi, vətənpərvərlik borcudur.

Əgər indinin özündə də xalq mənafeyinə sədaqətlə xidmət edən, onun hüquqlarını qoruyan ciddi, obyektiv, həqiqi qəzet nəşri böyük çətinliklərlə bağlıdırsa, “Əkinçi”nin meydana gəldiyi dövrdə heç bir mübaligəyə yol vermədən bunun əsl qəhrəmanlıq olduğunu söyləmək mümkündür. Məhz belə bir dəyanət və qəhrəmanlıq sayəsində daxili və xarici, maddi və texniki səciyyəli saysız-hesabsız maneələri dəf etmək mümkün idi. Məhz Həsən bəyin ideyalarına sonsuz sədaqəti, güclü iradəsi, başladığı işin mütləq zəfər çalacağına qəti inamı, eləcə də bütün çətinlikləri həyat əri ilə bölüşən, gələcəyə eyni səmimiyyətlə inanan, bu yolda heç nədən

беззаветному служению интересам народа и отстаиванию его прав, то в период появления в свет «Акинчи» это был без преувеличения – подвиг, героизм, при наличии коих только и можно было преодолеть не подлежащие исчислению препятствия и внешнего и внутреннего характера, материального и технического порядка. И лишь безграничная преданность Гасан бека своей идее, его сильная воля и глубокая вера в конечное торжество своего начинания, разделявшиеся его подругой жизни Ханифой ханум, не щадившей себя в целях поддержания дела, – лишь трудами и заботами этой самоотверженной четы поддерживалось на первое время издание «Акинчи».

Сам Гасан бек был не только издателем и редактором, но единственным пока сотрудником, хроникером, корреспондентом и т.д., пополнявшим все отделы газеты. В то же время много времени отдавал типографии, держал всю корректуру газеты, вел корреспонденцию и пр. Вся остальная административная и техническая часть издания лежала на Ханифа ханум, которая ведала экспедицией газеты, сама складывала отдельные экземпляры, их обандеролировала, наклеивала адреса и сдавала на почту.

И так вся работа велась личным трудом Гасан бека и Ханифы ханум, а необходимые по изданию расходы возмещались из единственной и весьма тощей кассы: из учительского жалования Гасан бека.

*****

Появление «Акинчи» было небывалым явлением и произвело огромное впечатление на мусульман Кавказа и прежде всего на грамотную часть населения в Баку, Шемахе, Гяндже и др. городах. Впечатление это вызывалось как внешним видом газеты, так и ее содержанием.

Несмотря на первоначальный небольшой формат газеты,

çəkinməyə, qüvvə və bacarığını əsirgəməyən Həniyə xanımın dəyanəti, bir sözlə, cəsur ailə ittifaqının birgə səyi nəticəsində “Əkinçi”nin nəşri ilə bağlı yaradılan əngəlləri dəf etmək mümkün oldu.

Həsən bəy yalnız nəşir və redaktor deyildi. O, həm də qəzetin yeganə əməkdaşı, müxbiri, xronikaçısı idi. Qəzetin səhifələrinin doldurulması yalnız onun fəaliyyətinə bağlı idi. Həsən bəy eyni zamanda həm də mətbəə məsələləri ilə məşğul olurdu, korrekturani oxuyur, yazışmaları aparırdı. Nəşrlə bağlı inzibati və texniki məsələlərin həlli isə Həniyə xanımın üzərinə düşürdü. O, “Əkinçi”nin mümkün qədər geniş dairədə yayılmasına çalışırdı, hər bir nüsxəni büküb banderol kimi bağlayır, üzərinə ünvanları yazır, yərlərə çatdırmaq üçün poçta təhvil verirdi.

Bələliklə, bütün işlər yalnız Həsən bəy və Həniyə xanımın üzərinə düşürdü. Nəşrin yeganə maddi mənbəyini isə Həsən bəyin o qədər də böyük olmayan müəllim maaşı təşkil edirdi.

*****

“Əkinçi”nin meydana gəlməsi görünməmiş hadisə idi. Qəzet bütün Qafqaz müsəlmanlarına, ilk növbədə isə Bakı, Şamaxı, Gəncə və s. şəhərlərin savadlı əhalisinə böyük təsir bağışladı. Həmin təəssüratın yaranmasında qəzetin istər zahiri görünüşü, istərsə də məzmunu mühüm rol oynayırdı.

İlk vaxtlar kiçik formatda çıxmasına baxmayaraq ana dilində gözəl və aydın şifrlə nəşr edilən “Əkinçi”ni əldə tutmaq həm qeyri-adi, həm də çox xoş idi. Ölkə daxilində, habelə onun hüdudlarından kənarında (əsasən İranda) məktəb və mədrəsələrdə təhsil alanlar üçün ərəb və fars sözlərinin bol-bol işlənmədiyini açıq ana dilində, türk-Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzeti oxumaq müəyyən mənada hətta gözənilməz idi. Çünki həmin dövrdə yerli müsəlmanların savadlı hissəsi-İmtiyazlı təbəqələr, ruhanilər, tacirlər və s. fərqli məqsədlərlə üç Şərqi dilindən yararlanırdılar. Onlar ərəb dilində dua edir, fars dilində oxuyub - yazır, evdə isə türk - Azərbaycan dilində

было и как-то странно, непривычно, и в то же время приятно видеть и держать в руках этот напечатанный красивым и четким шрифтом «Акинчи» на своем родном языке! Для обучавшихся в мектебе и медресе у себя или за границей, преимущественно в Персии, казалось непривычным делом читать печатное издание, написанное на родном тюрко-азербайджанском языке без обильного оснащения персидскими и арабскими словами. Ведь, тогдашние образованные элементы мусульман наших – привилегированные классы, духовные лица, купцы пользовались тремя восточными языками и не в одинаковой степени: молились на арабском языке, читали и писали – по персидски и лишь говорили на своем родном тюрко-азербайджанском языке и то с большой примесью двух остальных языков.

Гасан бек со свойственной ему энергией смело выступил в защиту родного языка: он старался, поскольку это позволяла терминология языка, избегать в «Акинчи» персизмов и арабизмов и писать исключительно по тюрко-азербайджански, употребляя по возможности самые простые и доступные общему пониманию народные слова и выражения. Его не останавливала критика зоилов из числа образованных мусульман вышеуказанных групп, подтрунивавших над Гасан беком, который, мол, по незнанию языков арабского и персидского, прибегает к «теракаминскому (крестьянскому) жаргону». Но большая часть таких критиков и в особенности их теперешние дети сознали и не могут не сознавать всей важности заслуг Гасан бека в деле возрождения родного национального языка, как предтечи к пробуждению национального самосознания народа.

Не одна только внешняя форма, не один только язык «Акинчи», но и самое содержание его приковывало к себе особое внимание. Газета касалась вопросов внешнего и внутреннего порядка бывшей России, Кавказа и заграницы, разъясняя их читателям в самой простой и понятной форме, и

даниşirdılar. Amma bu zaman əvvəlki iki dilin söz və ifadələrindən də bol-bol yararlanırdılar.

Həsən bəy özünəməxsus qətiyyəət və enerji ilə ana dilinin müdafiəsinə qalxdı. O, mövcud terminologiyanın imkan verdiyi tərzdə “Əkinçi”də fars və ərəb sözlərindən mümkün qədər istifadə etməməyə, istisnasız şəkildə türk-Azərbaycan dilində yazmağa çalışırdı. Bu zaman xalqın daha yaxşı anladığı, adi danışıq dilindən, gündəlik həyat və məişətdən götürülmüş hamının başa düşdüyü söz və ifadələrə daha çox üstünlük verirdi. Yuxarıda xatırladığım savadlı müsəlmanların dilin sadələşdirilməsi ilə bağlı məsələdəki mövqeyi Həsən bəyi tutduğu yoldan qətiyyəən çəkəndirmirdi. Həmin adamlar “Əkinçi” nəşirini məsxərəyə qoyurdu, ərəb və fars dillərini bilmədiyindən “tərəkəmə ləhcəsində” yazdığını iddia edirdilər. Lakin müəyyən müddətdən sonra belə “tənqidçilərin” özləri, xüsusən də onların övladları milli şüurun əsas qaynaqlarından, qida mənbələrindən biri kimi ana dilinin dirçəldilməsində Həsən bəyin xidmətlərinin əhəmiyyətini minnətdarlıqla yad etməyə bilməzdilər.

“Əkinçi”nin yalnız zahiri forması və dili deyil, hər şeydən öncə məzmunu diqqəti çəkirdi. Qəzet keçmiş Rusiyanın, Qafqazın, habelə bir sıra xarici ölkələrin daxili və xarici həyatı ilə bağlı məsələlərə toxunur, söz açdığı mətləbləri sadə və anlaşılıqlı tərzdə oxucularına çatdırmağa çalışırdı. Həm də bu zaman “qazları ayıq salmaq”, hakimiyyəti qəzəbləndirməmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atılırdı. Həsən bəyin geniş auditoriyaya müraciətinin əsas mövzusu isə bütünlükdə həmin dövrdə, xüsusən də Qafqaz müsəlmanları mühitində daha çox nəzərə çarpan yarıtmaz həyat şərtləri idi. Bu bərdə “Əkinçi” özünün hər sayında yorulmadan söz açırdı. Zavallı xalqın hiylə və riyə toruna salınmasına say göstərən qara qüvvələr qəzet nəşirinin diqqətini daha çox çəkirdi. Cahil Mollalar, qolçomaqlar, yerlərdəki satqın hakimiyyət nümayəndələri, acgöz mülkədarlar, qudurgən bəylər, aralıq vəkilləri biri-birinin ardınca “Əkinçi”nin səhifələrinə çıxarılıb sorğu-suala tutulurdu. Ehtiyatlı ifadələrlə də olsa, məhkəmə və idarəçilik orqanlarının fəaliyyətindəki yarıtmaz cəhətlər tənqid olunurdu. Qəzet redaksiyası oxuculara üz tutaraq

обязательно со всяким обходами, чтобы не раздражать «гусей» и не вызывать гнева начальства. Но главной базой, стоя на которой Гасан бек обращался к своей аудитории, были отрицательные условия тогдашней общей и в частности мусульманской жизни на Кавказе. О них без устали говорилось в каждом номере «Акинчи». Особенно были на виду все темные силы, в искусных сетях коих барахтался несчастный народ. Невежественные муллы, кулаки и продажные власти в селах, алчные помещики, беки-самодуры, подпольные адвокаты – все они одни за другими притягивались к ответу на столбцах «Акинчи». Отмечались факты отрицательного характера из жизни низшей администрации и суда, в осторожных, конечно, выражениях. Редакция обращалась ко всем, прося сообщать о таких фактах и о всех достойных внимания явлениях.

В положительной части своих писаний Гасан бек обращал особое внимание на школьное дело, на вопросы крестьянского землевладения и землепользования, на проведение дорог и каналов, устройство плотин, ярмарок и пр. По всем этого рода отделам общеземской жизни он давал советы, делал указания хозяйственного, практического содержания. Особенно ценными были советы и указания, касавшиеся жизни и обихода крестьян в областях сельского хозяйства, земледелия и гигиены. Авторитет его, как образованного естествоиспытателя, давал ему основание высказывать весьма полезные научно обоснованные взгляды и советы о способах обработки земли, о земледельческих орудиях, о занятиях высшими земледельческими культурами и пр. Он часто говорил об антигигиенических условиях жизни в городах и селениях и давал советы, как содержать в чистоте жилища, дворы, улицы, колодцы. Не забывал крестьянам указывать, как лучше и выгоднее сбивать масло, как использовать разные молочные продукты, как хранить домашние припасы.

*****

belə faktlar, ümumən diqqəti çəkən hadisələr barəsində xəbər verməyi xahiş edirdi.

Müsbət, təqdirədirici yazılarda isə Həsən bəy maarifə, torpaq hüququna və ondan istifadə qaydalarına, yolların və suvarma kanallarının çəkilməsinə, bəndlərin tikilməsinə, alqı-satqının təşkilinə və s. məsələlərə diqqət yetirirdi. Həmvətənlərinin ümumi həyat şərtləri ilə bağlı işlərdə Həsən bəy adətən yol göstərirdi, təsərrüfat, yaxud təcürbi əhəmiyyətli məsləhətlər verirdi. Bu mənada kənd sakinlərinə əkinçilik, torpağa qulluq və gigiyena qaydaları ilə bağlı verilən məsləhət və nəsihətlər daha qiymətli idi. Yüksək təhsilə malik təbiətşünas-alim nüfuzu ona torpağın becərilməsi, əkinçilik alətlərindən səmərəli istifadə, bitkilərə qulluq və s. barəsində elmi cəhətdən əsaslandırılmış faydalı fikir və mülahizələr söyləməyə imkan yaradırdı. Həsən bəy şəhər və kəndlərdə hökm sürən antisənitarlığa, şəxsi gigiyenanın vacibliyinə daha çox diqqət yetirir, yaşayış məskənlərini, həyətləri, küçələri, su mənbələrini təmiz saxlamağın vacibliyini göstərirdi. O, kəndlilərə süddən necə yağ çəkməyi, müxtəlif ağartı məhsullarından istifadə qaydalarını, ərzaqları uzun müddət qoruyub saxlamaq yollarını öyrətməyi də yaddan çıxarmırdı.

*****

Sırf təsərrüfat səciyyəli məsləhət və göstərişlərlə bir sırada Həsən bəyin xalqı qəflət yuxusundan ayılmağa, cəhalət pəncəsindən xilas olmağa, sağlam və mədəni həyata, milli şüura səsləyən çağırışları “Əkinçi”yə xüsusi mənə verirdi. Lakin bütün ehtiyat tədbirlərinə, hətta “siyasət” və “siyasi” kimi istilahlardan hər vasitə ilə uzaq qaçılmasına baxmayaraq “Əkinçi”yə senzura təzyiqləri get-gedə şiddətlənirdi. Əvəzində isə qəzet getdikcə daha çox rəğbət qazanırdı. “Əkinçi” ilə xalq arasındakı mənəvi əlaqələr genişlənir və möhkəmlənirdi. Oxucular artıq müxtəlif məsələlərlə bağlı Həsən bəyə müraciət edirdilər, ondan məsləhət almaq istəyirdilər. “Əkinçi”nin hər növbəti sayını səbirsizliklə gözləyirdilər. Qəzetlə tanışlıq

Среди этих советов и указаний чисто хозяйственного характера бросались в глаза, как главное украшение «Акинчи», будирующие призывы к пробуждению от долгой спячки, к освобождению себя от цепей невежества, к разумной, культурной человеческой жизни, к национальному самосознанию. Несмотря на всю понятную осторожность руководителя газеты и желание избегать даже терминов «политика», «политический» и т.д. все же начальство начало коситься на «Акинчи», все больше и больше усиливая цензурный нажим. Но за то «Акинчи» все больше завоевывал симпатии и все больше завязывалась и укреплялась духовная связь между ним читателями. Последние уже обращались к Гасан беку со всякого рода вопросами и советами. Очередного номера «Акинчи» уже ожидали нетерпеливо. Зачастую чтение газеты носило характер коллективный: собирались отдельные кучи в каравансараях, на площади или на улице, один читал, остальные слушали, чтение сопровождалось обычно комментариями в зависимости от содержания прочитанного и в соответствии, конечно, с составом и настроением слушателей: обсуждали, спорили, хвалили и ... бранили. Нередко тут же решали отвечать.

Редакция охотно получала эти «ответы», основательно видя в них все большее повышение интереса к изданию и все большее приближение к достижению поставленной цели. Гасан бек очень внимательно относился к поступающим к нему письмам, возражениям и разъяснениям, самым добросовестным образом давал им места в «Акинчи» и печатал не только интересные, полезные заявления и возражения, но и письма, к коих содержалась злостная критика, отрицательное отношение к «Акинчи», к его пропаганде в пользу просвещения, к его призывом о пробуждении от спячки. Мало того, аккуратно появлялись в «Акинчи» всякого рода сатирические выпады, иногда недостойного характера, направленные против личности Гасан бека. В числе таких был, между прочим, и

çox vaxt kollektiv səciyyə daşıyırdı. Adamlar dəstə ilə karvan-saralarda, küçə və meydanlarda toplaşırdılar. Bir nəfər oxuyur, qalanları isə qulaq kəsilirdilər. Qıraət bir qayda olaraq materialın məzmunu və təbii ki, dinləyicilərin əhval-ruhiyyəsi ilə bağlı müxtəlif şərhlərlə müşayiət edilirdi. Dinləyicilər müzakirə edir, mübahisəyə girişir, tərifləyir və... söyüdürlər. Çox vaxt elə yerindəcə qəzetə cavab göndərmək qərara alınırdı.

Redaksiya qəzetə oxucu diqqətinin təzahürü, yazılanların hədəfə çatmasının göstəricisi kimi bu «cavablara» böyük əhəmiyyət verirdi. Həsən bəy qəzetə gələn bütün məktublara, etiraz və şərhlərə son dərəcə diqqətlə yanaşırdı, «Əkinçi»nin səhifələrində onlara vicdanla və səxavətlə yer ayırırdı. Həm də redaksiya yalnız öz xeyrinə olan mülahizə və etirazları çap etmirdi. Kəskin, bədnüyyət tənqidlə dolu, «Əkinçi»nin yürütdüyü maarifçilik siyasətinə, xalq qəflət yuxusundan ayılmaq mübarizəsinə mənfi münasibət bildirən materiallara da yer ayırırdı. Üstəlik, «Əkinçi» Həsən bəyin şəxsiyyəti əleyhinə yönəlmiş, hətta bəzən ləyaqət çərçivəsini aşan satirik xarakterli hərba-zorbaları çap etməkdən də çəkinmirdi. Belə müəlliflərin sırasında o zaman Azərbaycanda tanınan satirik şairlərdən Hacı Seyid Əzim Şirvani də vardı.

Həsən bəy heç zaman əleyhdarlarının qabağından qaçmırdı. Onların cizmə-qaralarını qəzetdə yerləşdirməklə bir sırada bu yazıların heç birini cavabsız qoymurdu. Onlara dostlarını və pərəstişkarlarını sövqə gətirən kəskin cavablar verirdi. Getdikcə abunəçilərin sayı daha da artırdı və «Əkinçi» artıq nəşrinin ikinci ilində (1876-cı ildə) müxtəlif zümrələri təmsil edən ayrı-ayrı şəxslərin «əməkdaşlığından» yararlanmaq imkanı qazanmışdı. Əlbəttə, həmin şəxslərin qəzetdə iştirakı sözün həqiqi mənasında ciddi və

¹ Ə.Topçubaşov burada müəyyən dolaşılığa yol vermişdir. S.Ə.Şirvani Həsən bəyin ardıcıl ideya müttəfiqlərindən biri idi. Onun qəzetdə çap olunan şərhlərində H.Zərdabinin şəxsiyyəti və mübarizəsi yüksək qiymətləndirilir, maarifçilik ideyaları təqdir olunurdu. Müəllif çox ehtimal ki, «Əkinçi»nin kapitan Sultanov. Həsən Qara Hadi kimi qaragürühu əleyhdarlarını nəzərdə tutmuşdur. (Tərc.)

Zərdabi H.B., Qaspirinski İ.B. və Topçubaşov E.B. ilə.
Bakı, 1907

Həsən bəy və Hənifə xanım qızları Pəri xanımla birlikdə.
(Ə.Topçubaşovun gələcək həyat yoldaşı 3 yaş 4 ay 6 günlükdür)

H.Zərdabinin uşaqları. Pəri xanım və qardaşı Midhət

Əlimərdan bəy Topçubaşovun qəbri və məzarüstü daşı.
1968-69-cu illər, Paris.

Əski əlifba ilə yazılanlar: ilk azəri-türk mətbuatının əsasını quran və fəal maarif xadimi Həsən bəy Zərdəbinin Bakıda 1907 sənədə 30 noyabrda dəfni.

«Маяк Азербайджана» məqaləsinin orijinalının üzərində Торсубаşовун 4.12.1925-ci ildə qızı Saraya ünvanladığı əl yazısı.

* Fotoşəkillər AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu və Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivindəndir.

известный тогда азербайджанский поэт – сатирик Гаджи Сеид Азим Ширвани¹.

Гасан-бек никогда не пасовал перед своими противниками и, помещая писания своих зоилов, он сопровождал это должной отповедью, приводившей в восторг его друзей. Число последних увеличивалось все более и уже на втором году издания «Акинчи» (в 1876 г.) газета могла пользоваться «сотрудничеством» ряда лиц разных состояний и званий. Конечно, это не было сотрудничеством в полном смысле слова, ибо носило больше случайный характер. Но редакция очень дорожила ими. Среди них, к большому моральному удовлетворению Гасан бека, было несколько учеников его, робко и, надо думать, не с полного ободрения своих отцов, выступивших впервые на родном тюрко-азербайджанском языке. Были также сотрудничавшие в «Акинчи» из числа национально настроенных дворян и даже из рядов духовенства. Но Гасан бек особенно ценил сотрудничество, хотя бы и случайное, грамотных людей из народных масс: в них он находил больше искренности и доверия. Таких, конечно, было мало, но будучи народником в душе, Гасан бек не шадил усилий к поощрению именно подобных своих сотрудников. Все их письма и сообщения, как бы они не страдали с точки зрения грамотности, находили место в колоннах «Акинчи» с выражением признательности и с просьбой редакции продолжать сотрудничество.

*****

Создавая и подготавливая пишущих из среды народа,

¹ В данном случае автор проявил неточность. С.А.Ширвани (1838-1888) являлся одним из убежденных последователей Г. Зардаби, защищал его позиции и открыто выступал против тайных и явных врагов «Акинчи» (Сост.)

ardıcıl əməkdaşlıq sayıla bilməzdi. Çünki əksər hallarda ötəri və təsadüfi xarakter daşıyırdı. Lakin redaksiya hətta belə təsadüfi müəlliflərə də yüksək dəyər verirdi. Onların sırasında bir neçə keçmiş şagirdinin olması isə Həsən bəy üçün mənəvi qələbə kimi xüsusilə əhəmiyyətli idi. Çox ehtimal ki, valideynləri tam təqdir etməsələr də, bu gənclər ilk dəfə doğma türk-Azərbaycan dilində “Əkinçi” səhifələrində çıxış etmək üçün doğma Azərbaycan dilində tapmışdılar. Milli ruhlu əsilzadələr, hətta ruhanilər arasında da “Əkinçi” ilə əməkdaşlıq edənlər vardı. Həsən bəy hətta ötəri, təsadüfi səciyyə daşısa da, xalq içərisindən çıxmış savadlı adamlarla əməkdaşlığa çox yüksək dəyər verirdi. Çünki onlarda daha böyük səmimiyyət və inam görürdü. Təbii ki, belə adamlar hələ sayca çox deyildi. Lakin təbiət etibarı ilə xalqçı olan Həsən bəy bu azsaylı adamlarla işləmək, onları təşviq etmək və həvəsləndirmək üçün bütün qüvvə və imkanlarını ortaya qoyurdu. Yerlərdəki müxbirlərin məktub və məlumatlarını dil və imla qüsurlarına baxmayaraq dərhal qəzet səhifələrində yerləşdirilirdi. Üstəlik redaksiya onlara minnət-darlığını bildirir, əməkdaşlığı davam etdirməyə çağırırdı.

*****

Xalq içərisindən çıxmış müəllifləri əməkdaşlığa həvəsləndirməklə Həsən bəy kütlələr arasında daha etibarlı mövqə qazanmaq, cəmiyyəti qəzet səhifələrində toxunduğu mətləblərlə daha yaxından maraqlandırmaq istəyirdi. O, “Əkinçi”ni Azərbaycan xalqının yalnız nüvəsini deyil, həm də əsas istiqamətverici gücünü təşkil edən kəndli sinfinin maraq və mənafeələrinin müdafiəsinə yönəlmiş tam xalqçı məhiyyətli həqiqi kəndli tribunasına çevirməklə bağlı niyyət-lərini həç zaman gizlətmirdi.

İki illik mövcudluğu ərzində “Əkinçi” həqiqətən də doğma xalqın salnaməsinə çevrilmişdi. Təmiz, ləkəsiz güzgü kimi təmsil etdiyi milləti bütün təbii keyfiyyət və çatışmazlıqları, zəngin mədəni keçmişi, Şərqi böyük tarixi yolundakı bütün qəhrəmanlıq və faciələri, yad qüvvələrin hakimiyyəti altında üzləşdiyi

Гасан бек хотел тем самым пробить брешь в самую гущу народных масс, чтобы еще вернее и сильнее заставить их прислушиваться к своим призывам. Он не скрывал своей заветной мечты, о превращении «Акинчи» в действительный народный крестьянский печатный орган, посвященный исключительно интересам крестьянских масс, составляющих и сейчас не только ядро, но главную и преобладающую часть азербайджанского народа.

И «Акинчи» за два года своего существования был и получил значение летописи этого народа, отражая в себе, как в чистом зеркале, весь этот народ со всеми природными качествами и недостатками, с его богатым прошлым, полным геройских подвигов и трагических событий на великом пути завоеваний и продвижений народов Востока, и привитыми к нему извне и другими народами дефектами, с его чаяниями о возрождении независимости своего дорогого Азербайджана, этой исторической страны вечных огней .... В такой летописи нельзя делать выбора и искать только наиболее интересных сообщений, ибо все в ней полно интереса, каждая страница этой летописи говорит о жизни азербайджанского народа за определенную эпоху и во всех ее проявлениях. И всякий бытописатель, каждый историк будущий найдет в ней яркие описания и указания действительность их жизни народа без преувеличения и без прикрас...

Для бытописателя и историка «Акинчи» 1875-1876 гг. должен быть настольный книгой и надежным справочником в вопросах культурного развития и умственного движения нашего народа полвека тому назад. С «Акинчи» заложено начало тюрко-азербайджанского печатного слова и «Акинчи» – родоначальник тюрко-азербайджанских газет не только в Азербайджане и на Кавказе, но среди всех мусульман в России. Издававшиеся одновременно в Тифлисе братьями Унси-Заде «Зия» и Кешкюль» писались, в общем, на языках арабском и персидском (автор имеет в виду обилие арабизмов и персизмов

məhrumiyyət və sarsıntıları ilə göstərirdi. Həsən bəy əziz vətəni Azərbaycanın - bu əbədi və tarixi odlar yurduunun yenidən öz müstəqilliyinə qovuşması ilə bağlı ürəklərdə ümid və inam qığılcımları alovlandırmağa çalışırdı... Belə salnamədə hansısa ayrı-seçkiliklər salmaq, hansısa xüsusi ilə maraqlı və diqqətəlayiq səhifələr axtarmaq doğru olmazdı. Çünki bu salnamənin hər səhifəsi bütün qələbə və məğlubiyyətləri, sevinc və kədərləri ilə Azərbaycan xalqının müxtəlif tarixi mərhələlərdə keçdiyi mürəkkəb yoldan bəhs edirdi. Gələcəyin hər bir tədqiqatçısı, hər bir tarixçisi “Əkinçi” səhifələrində xalq həyatının heç bir əlavə bəzək-düzəyin, heç bir artırıb-əskiltmənin yer almadığı həqiqi və parlaq təsviri ilə üzləşəcəkdir.

Tədqiqatçı və tarixçi üçün 1875-1876-cı illərin “Əkinçi”si xalqımızın yarım əsr əvvəlki mədəni inkişafı və intellektual tərəqqisi ilə bağlı məsələlərdə ən etibarlı masaüstü kitab rolunu oynamalıdır. Türk-Azərbaycan mətbu sözünün əsası “Əkinçi” ilə qoyulmuşdur. “Əkinçi” yalnız Azərbaycanda və Qafqazda deyil, bütün Rusiya müsəlmanları içərisində ana dilində mətbuatın banisidir. Müxtəlif vaxtlarda Tiflisdə Ünsizadə qardaşları tərəfindən çap olunan “Ziya” və “Kəşkül” qəzetlərinin materialları ərəb və fars sözlərinin böyük üstünlük təşkil etdiyi dillə yazılırdı, ideya baxımından isə Azərbaycandakı xalq kütlələrinin həyatının gerçək inikasından çox uzaq idilər. İndi haqqın rəhmətinə qovuşmuş məşhur kırımlı ictimai xadim, 1885¹-ci ildən bəri Bağçasarayda çıxan “Tərcüman” qəzetinin nəşiri və redaktoru İsmayıl bəy Qasprinski isə həmişə Rusiyadakı türk mətbuatının tarixinin “Əkinçi”dən başladığını etiraf edir, Həsən bəyi bu sahənin patriarxı, özünün müəllimi adlandırdı.

*****

“Əkinçi”nin nəşrinin ikinci ili-1876-cı il Rusiya-Türkiyə müharibəsinin alovlandığı vaxta təsadüf etdi. Üstlərinə çar hökumətinin silinməz “pantürkizm” damğası vurulan Qafqaz müsəlmanları

¹ Mətdə belə getmişdir. Əslində 1883-cü il olmalıdır. (Tərc.)

в языке газеты-сост.) и, не являясь делом идейного порядка, совершенно не отражали жизни народных масс. А известный в Крыму деятель, ныне умерший, Исмаил бек Гаспринский, редактор-издатель выходившей в Бахчисарае с 1885¹ г. газеты «Терджиман» («Переводчик»), часто подчеркивал, что история тюркской печати в России начинается с «Акинчи» и называл Гасан бека Мелик-Зардаби патриархом этой печати и своим учителем.

*****

Второй год издания «Акинчи» – 1876-й год совпал с разгоревшейся войной между Россией и Турцией. Кавказские мусульмане, над которыми всегда висело обвинение царского правительства в «пантюркизм», еще более почувствовали последствия подобного подозрительного отношения. Усилились репрессии, аресты, административные высылки вплоть до военных экзекуций. Тайная полиция и жандармерия работали во всю. Отыскивая везде и предавая в руки администрации и военных судов «крамольников», кои по малейшему подозрению ссылались в Сибирь и даже вешались, чтобы нагнать страх на население. Разбушевавшиеся кавказские власти, в угоду царскому правительству, не знали удержу в стремлении доконать «эту татарву проклятую», которой ставилось в вину все: и то, что они мусульмане, и то, что они тюркской национальности, и то, что они признают Халифом турецкого Султана... В остервенении своем власти забывали, что кавказские мусульмане, несмотря на обвинение в «крамоле», образуют для фронта особые отряды, что, хотя на них не распространена всеобщая воинская повинность, много их братьев служат в войсках в качестве офицеров и даже генералов, что население несет много повинностей военного характера... Все события на фронте отражались, естественно, в

¹ Так в тексте. Должно быть 1883 г. (Сост.)

müharibənin başlanması ilə özlərinə şübhəli münasibətin ağırcısını daha kəskin şəkildə hiss etdilər. Təzyiqlər gücləndi, həbslər və inzibati sürgünlər çoxaldı, hətta edam halları özünə yer aldı. Gizli polis və jandarməriya tam fəaliyyətə keçmişdi. Aramsız axtarışlar aparılır, şübhəli sayılan şəxslər dərhal inzibati dairələrə və hərbi məhkəmələrə təslim edilirdi. Sonuncular isə əhalidə qorxu yaratmaq məqsədi ilə kiçik bir şübhəyə görə adamları Sibir sürgününə, bəzi hallarda isə hətta edam kürsüsünə göndərirdilər. Xüsusilə canfəşanlıq edən Qafqaz canişinliyi özünü mərkəzi hakimiyyətə göstərmək üçün "lənətə gəlmiş tatarların" başına istədikləri oyunları açmaqdan çəkinmirdi. Onları ağıla gələn və gəlməyən hər şeydə günahlandırirdilər. Müsəlman olmaları, türk millətinə mənsubluqları, Osmanlı sultanını xəlifə kimi qəbul etmələri bu adamların suçu sayılırdı. Qəzəbdən başlarını itirmiş hakim dairələr unudurdu ki, müxtəlif cinayətlərdə ittiham etdikləri Qafqaz müsəlmanları hərbi mükəlləfiyyət daşımaları da, cəbhədə döyüşmək üçün xüsusi hissələr formalaşdırırlar, onların arasında orduda zabit kimi xidmət edən, hətta general rütbəsinə yüksələn hərbiçilər var, müharibənin çətinlik və məhrumiyyətləri müsəlman əhalidən də yan keçməmişdir. Digər tərəfdən, cəbhədə baş verən hər bir hadisə arxada da öz təsirini göstərirdi.

Həddini aşmış hakimiyyətin təqib, basqı və haqsızlıqlarına dözmək, bütün bunları cavabsız buraxmaq üçün böyük soyuqqanlılıq, səbir və dözümlülük tələb olunurdu. Hakim dairələrin vəhşi, yurtçu təbiətinə yaxşı bələd olan Həsən bəy üçün doğma xalqının taleyi ilə bağlı çətin mənəvi əzablar dövrü başlanmışdı.

Müharibə ilə bağlı meydana çıxan bir hadisə onu daha çox narahat edirdi. Sonradan elə həmin hadisə də onun üzvləşdiyi fəlakətin əsas səbəblərindən birinə çevrildi. Dağıstanda üsyan başlandı. Çoxlu adam həbsxanaya salındı. Üsyanın təşkilatçıları dar ağacından asıldı. Lakin hakim dairələr yenə sakitləşmək bilmirdilər. Onlar hər yerdə üsyanın yeni-yeni iştirakçılarını axtarırdılar. Belələri sırasına Həsən bəyin bəzi dostları və keçmiş şagirdləri də daxil edilmişdi. Haqlı olaraq hiddətlənən Həsən bəy yaxından tanıdığı

тылу ...

Много надо было иметь выдержки, терпения, хладнокровия, чтобы не пытаться реагировать на все несправедливости обиды, преследования зарвавшейся власти. Для Гасан бека Мелик-Зардаби, знавшего и видевшего дикие проявления власти, наступил период моральных страданий за судьбу своего народа.

Одна обстоятельство в связи с войной причинило ему большое беспокойство, послушавшее ближайшим поводом к разразившейся

затем над его головой катастрофой. В Дагестане вспыхнуло восстание. Было засажено в тюрьмы множество лиц, главные зачинщики – перевешаны. Но власти не унимались, отыскивая везде и всюду все новых и новых лиц, якобы участвовавших в восстании. В числе последних было и несколько друзей и бывших учеников Гасан бека. В порыве справедливого негодования Гасан бек нашел нужным заступиться за них. Гневу начальства не было конца, и вскоре Гасан бек сам был обвинен чуть не в соучастии и укрывательстве «крамольников».

Суд и расправа были моментальными: по предписанию Кавказского Наместничества Гасан бек Мелик-Зардаби был уволен с должности учителя в Бакинском реальном училище и сослан на житье в город Ставрополь на 5 лет, а его детище «Акинчи» раз и навсегда было закрыто.....

И «Акинчи» вынужденно перестал существовать.

*****

Начался опальный период в жизни Гасан бека. Вынужденное переселение его с семьей из Баку в Ставрополь окончательно разорило его в материальном отношении: он лишился единственного источника существования, каким было для него учительский заработок. Но, со свойственным его натуре пренебрежительным отношением к вопросам

adamları müdafiə etmək qərarına gəldi. Hakimiyyətin bu təşəbbüsündən necə qəzəbləndiyini təsəvvürə gətirmək çətin deyildir. Tezliklə Həsən bəy özü də az qala üsyanda iştirakda və “cinayət törədən” şəxsləri gizlətməkdə ittiham olundu.

Məhkəmə və cəzanı çox gözləmək lazım gəlmədi. Qafqaz Cənibininin göstərişi ilə Həsən bəy Məlik-Zərdəbi Bakı real məktəbinin müəllimi vəzifəsindən azad edildi və 5 illiyinə Stavropol şəhərinə sürgün olundu. Onun sevimli övladı “Əkinçi” isə həmişəlik qapadıldı.

Beləliklə, “Əkinçi”nin mövcudluğuna məcburi şəkildə son qoyuldu.

*****

Həsən bəyin həyatının təqiblərlə dolu dövrü başlandı. Ailəsi ilə birlikdə inzibati qaydada Bakıdan Stavropola köçürülməsi onun maddi cəhətdən tamam müflisləşməsinə səbəb oldu. Həsən bəy yeganə gəlir mənbəyini-müəllim maaşını itirdi. Lakin o, maddiyat məsələlərinə həmişə laqeyd yanaşdığından şəxsi problemlərini bir tərəfə buraxaraq daha çox xalqla ünsiyyət vasitəsi və kütlələri qəflət yuxusundan oyatmaq sahəsində əsas silahı saydığı “Əkinçi”nin bağlanması təəssüflənirdi. Həsən bəy Qafqaz hakim dairələrinin nəzərində etibarını itirməsi və siyasi cəhətdən şübhəli şəxs sayılması nəticəsində “Əkinçi”nin nəşrini yenilmək, yaxud yeni mətbuat orqanı təsis etmək imkanından həmişəlik məhrum olduğunu çox yaxşı başa düşürdü. Üzləşdiyi acı həqiqət onu hədsiz əsəbiləşdirirdi. Bir sıra hallarda Həsən bəy bədbinliyə qapılır, bəzən isə gələcəklə bağlı bütün ümidlərindən əlini üzürdü. Ona elə gəlirdi ki, “Əkinçi”nin bağlanması ilə artıq hər şey həmişəlik itirilmişdir, bütün həyatını həsr etdiyi ideya və ideallar iflasa uğramışdır.

Stavropolda üzləşdiyi yad mühit və şərait, bütün yaşayış vasitələrindən məhrum edilərək ünsiyyət göndərilməsi, ən başlıcası isə işindən və sevimli fəaliyyətindən ayrılması, haqsız təzyiqlə və

материального и личного характера. Гасан бек больше тужил о своей «Акинчи», закрытие которого лишало его возможности близкого общения с народными массами в деле пробуждения в них самосознания. Он знал хорошо, что, потеряв кредит доверия в глазах кавказского начальства и на положении политически неблагонадежного человека, он не сумеет больше возобновить издания «Акинчи», и вообще получить право на издание печатного органа. Эта мысль сильно его нервировала и временами, Гасан бек впадал в пессимизм и даже в отчаяние, думая, что все для него потеряно и что с закрытием «Акинчи» произошло крушение лелеемых им идей и идеалов.

Долговременная жизнь в Ставрополе, при условиях совершенно чуждых, не имение средств, к существованию на чужбине, а главное оторванность от любимого дела и обычной работы – все это в связи с положением опального человека не могло, конечно, не отразиться на психике и на физическом состоянии Гасан бека.

Правда, здесь он был окружен интеллигентным кругом лиц, кои его очень ценили и любили, и здесь не переставал учительствовать и одновременно помогать своим опытом и знанием делу просвещения горцев (черкесов и др.), образовывая благотворительное и просветительное общества, однако, все это способно было занять его внимание, но не давать удовлетворения и покоя человеку, насильственно выбитому из обычной колеи энергичных и смелых действий и выступлений на пользу своего народа.

Постоянные думы и моральные страдания в связи с холодным климатом Ставрополя расшатали здоровье Гасан бека. И это отразилось, прежде всего, на его нервной системе, все более и более делавшейся расположенной к большой раздражительности, к приливам крови к голове, к ударам и пр. По внешнему виду Гасан бек уже не был тем цветущим работником со статной фигурой, с широкими плечами, красивой черной бородой и живыми пронизывавшими глазами.

təqiblərə məruz qalması biri-birini tamamlayaraq Həsən bəyin fiziki və psixi vəziyyətində əks olunmaya bilməzdi.

Doğrudur, burada ziyalı dairəsinin əhatəsinə düşmüşdü. Yeni tanışları Həsən bəyi yüksək qiymətləndirir və sevirtilər. Burada da müəllimlik işini davam etdirirdi. Öz bilik və təcürbəsi ilə dağlıların (çərkəzlərin və b.) müasir təhsilə yiyələnmələrinə yardım göstərirdi. Maarif və xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkilinə yardımçı olurdu. Əlbəttə, bütün bu fəaliyyət sahələri diqqətini müəyyən dərəcədə məşğul edirdi. Lakin doğma xalqı üçün çalışmaq imkanından zorla məhrum edilən Həsən bəy kimi enerjili və cəsarətli insana heç bir yolla qəlb rahatlığı və sakitlik gətirmirdi.

Daim fikir çəkmək və mənəvi əzablar Stavropolun soyuq iqlimi ilə birləşərək tezliklə Həsən bəyin sağlamlığına öz mənfi təsirini göstərdi. Bu ilk növbədə özünü onun əsəb sistemində büruzə verirdi. Həsən bəy get-gedə daha əsəbi olurdu, hər xırda şey onu haldan çıxarırdı. Təzyiqi yüksəlir, xəstəliklərə müqavimət qabiliyyəti azalırdı. Zahirı görünüşü ilə də artıq əvvəlki sağlam, qədd-qamətli, enli kürəkli, sıx və qara saqqallı, azacıq qıyılmış gözləri işıq saçan adam deyildi.

Bütün bunları sədaqətli ömür-gün yoldaşı Həniyə xanım yaxşı görürdü. O, daxilən sarsılır, qəzəblənirdi. Lakin Həsən bəyi daimi qayğı ilə əhatə etməkdən, ərinə mənəvi yardım göstərməkdən bir an da olsa geri çəkilmirdi.

*****

Nəhayət sıxıntılarla dolu mərhələnin sonu çatdı. 1881-ci ildə Həsən bəy ailəsi ilə birlikdə Göyçay qəzasındakı doğma Zərdab kəndinə köçdü. Əkinçilik və bağbanlıqla məşğul olmaq qərarına gəldiyindən özünə kiçik təsərrüfat düzəltdi. İlk vaxtlar bu işlərə həqiqətən də böyük maraq göstərirdi. Zərdab kəndliləri və ortabab torpaq mülkiyyətçiləri Həsən bəyin aralarında olmasından çox razı idilər. Həsən bəy onlara təsərrüfatın düzgün idarə edilməsi ilə bağlı nəzəri, xüsusən də təcürbi cəhətdən əsaslandırılmış faydalı, gərəkli

Все это хорошо замечала его подруга жизни Ханифа ханум и, понятно, сокрушалась душой, но продолжала с усиленной энергией окружать Гасан бека нежными заботами и моральной поддержкой.

*****

Кончился период жизни в опале и Гасан бек в 1881 г. поселился с семьей в родном селе Зардаб, Геокчайского уезда. Здесь он стал обзаводиться хозяйством, решив заняться земледелием и разведением сада. На первое время он даже увлекался сельскохозяйственной работой. Зардабские крестьяне и мелкие землевладельцы были очень довольны присутствием в их среде Гасан бека, с любовью дававшего им полезные разъяснения по вопросам сельского хозяйства, как теоретического, так в особенности практического характера. И если бы его пребывание здесь ограничилось деятельностью в указанном направлении, то он мог бы прожить спокойно в дальнейшем, иметь средства к существованию семьи и одновременно завести у себя примерное для их всех хозяйство в уезде. Но по натуре своей он не был создан для такой работы. Правда и в сельском хозяйстве есть борьба с природой, с ее отрицательными явлениями. Гасан бек же был создан для борьбы против несправедливости людей и обмана, против эксплуатации слабых сильными, против власти беззакония, насилия, продажности.

В тогдашней жизни Восточного Закавказья и особенно в уездах царили именно эти отрицательные явления, как порождение действующей власти произвола, не знавшего границ, и продажности, не брезгавшей ничем. С такой властью на всех ее ступенях не мог не столкнуться Гасан бек, живя в деревне и изо дня в день слыша и видя, как чины уездной администрации, стражи, сельской и рыбной милиции угнетают крестьян, совершают всякие насилия, берут взятки, и, живя

məsləhətlər verirdi. Əgər Zərdabdakı fəaliyyəti göstərilən istiqamətlə məhdudlaşsaydı, yəqin ki, hələ uzun illər sakit yaşaması mümkündür olardı. Həm ailəsinə yaxşı dolandırmaq üçün yetərinə vəsait əldə edərdi, həm də başqaları üçün nümunə sayılacaq gözəl təsərrüfat qura bilərdi. Lakin Həsən bəy təbiəti etibarilə bu cür sakit həyat üçün yaradılmamışdı. Doğrudur, kənd təsərrüfatında da təbiətlə, onun gözlənilməz fəsadları ilə mübarizə mövcuddur. Həsən bəy isə təbiətlə mübarizədən daha çox insanlara münasibətdə yol verilən ədalətsizliklərə qarşı savaşa, zəifin güclü üzərindəki ağılığına, yalan və riyakarlığa, qanunsuzluqların at oynatmasına, zora və xəyanətə qarşı mücadiləyə can atırdı.

Həmin dövrdə bütün Şərqi Zaqafqaziyada, xüsusən də kənd və qəzalarda sadalanan mənfəli hallar heç şərhi yayılmıydı. Hakimiyyətin sərhəd tanımayan özbaşınalıqları, geniş nədən çəkinməyən saxtakarlıq və riyakarlıqları vəziyyətin belə şəkil almasına daha da rəvac verirdi. Kənddə yaşayan Həsən bəy hər gün qəza hakimiyyəti təmsilçilərinin, məmurların, polis kəndliləri incitdiklərini, özbaşınalıqlara yol verdiklərini, rüşvət aldıklarını, xalqın hesabına yaşadıkları halda ona fiziki və maddi ziyan yetirdiklərini, mənəvi zərbə vurduqlarını görməyə bilməzdi.

Belə şəraitdə kəndlilərin, bütünlükdə yerli hakimiyyətdən incik düşən sakinlərin ruhən özlərinə yaxın əsilzadə saydıqları, sözünün kəsərinə və nüfuzuna hələ "Əkinçi"nin timsalında yaxşı bələd olduqları Həsən bəyə üz tutmaları tamamilə təbii idi. Həsən bəy haqqı tapdanan hər kəsin yanında olmağa çalışırdı. Kəndlilər üçün şikayət ərizələri və izahatlar yazırdı. Şikayətçilərin əksəriyyətinin savadsızlığı ucbatından bəzən bu sənədləri özü də imzalamalı olurdu. Tez-tez yerli hakimiyyət dairələri qarşısında şikayətçilərin pozulmuş hüquqlarını müdafiə edirdi.

*****

Sahə pristavlarının dəftərxanasına, baliq vətəgələrinin nəzarətçilərinə, dövlət əmlakı agentlərinə, vergi müfəttişliyi və məhkəmə

сами припеваючи за счет народа, причиняют ему и физические и материальные и моральные страдания.

Было весьма естественно, что крестьяне и все обиженные органами власти обращались за защитой и помощью к своему родному беку, к авторитету и к слову которого они привыкли еще со времени «Акинчи». Гасан бек шел всем обиженным на встречу: писал для них объяснения, прошения и жалобы, кои часто подписывал сам за неграмотностью жалобщиков. Сам же часто выступал перед администрацией в защиту жалобщиков.

*****

Канцелярии участковых приставов, уездных начальников Рыбного Управления, агентов Государственных Имуществ, податной инспекции и судов стали пополняться всякого рода обращениями и жалобами, писанными мягким, круглым и отчетливым почерком Гасан бека Мелик-Зардаби. И все эти правительственные агенты, сконфуженные, а главное потревоженные в своем покое, объединились свои силы против слишком уж ретивого и смелого зардабского адвоката-бека, дерзавшего идти против власти.

Гасан бек принял бой. Он оставил семью в Зардабе, забыл про заведенное здесь хозяйство, забросил искусно разведенный сад, и поселился на станции Уджары, на линии железной дороги, чтобы быть ближе к центру своего уезда, а также к Баку и особенно к Тифлису. Он даже получил официальное свидетельство на право хождения по чужим делам, решив, по-видимому, заняться частной адвокатурой, которая могла дать ему средства к жизни. Но, как всегда случилось с Гасан беком, вопрос был не в зароботке, а в продолжении начатой с администрацией борьбы. Даже вступления его в суда носили не характер спокойной судебной защиты, со ссылками на статьи закона и на кассационные решения Сената,

məmurlarına edilən müraciətlərin və şikayət ərizələrinin sayı artmağa başladı. Bu şikayətlər hamısı Həsən bəy Məlik-Zərdəbinin sakit, aydın və səliqəli xətti ilə yazılırdı. Əməllərinin üzə çıxmasından utanan, ən başlıcası isə sakitlikləri pozulduğuna görə qəzəblənən məmurlar özündə hakimiyyət əleyhinə çıxmağa cəsarət tapan, xalqın vəkili rolunu könüllü şəkildə üzərinə götürən olduqca fəal və cəsarətli Zərdəb bəyinə qarşı mübarizədə qüvvələrini birləşdirdilər.

Həsən bəy döyüş çağırışını qəbul etdi. O, ailəsini Zərdəbdə qoydu, təsərrüfatını başlı-başına buraxdı, səliqə ilə salınmış bağbağçasını yaddan çıxardı. Qəzə mərkəzinə, habelə Bakıya və Tiflisə daha yaxın olmaq üçün dəmiryol xəttinin üzərindəki Ucar stansiyasına köçdü. Hətta müraciət edən şəxslərin məsələləri ilə məşğul olmaqdan ötrü müvafiq şəhadətnamə də aldı. Həsən bəy bu yolla fərdi vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyirdi. Əslində yeni fəaliyyət sahəsi ona həm də yaxşı qazanc gətirə bilərdi. Lakin həmişə belə hallarda olduğu kimi Həsən bəy üçün əsas məsələ qazanmaq deyil, haqsızlıqlara qarşı mübarizəsini yeni vasitələrlə davam etdirmək idi. Hətta məhkəmələrdəki çıxışları da qanunun, Senatın kasasiya qərarlarının müvafiq bəndlərinə əsaslanan müdafiə nitqi kimi səslənmirdi. Onlar bir qayda olaraq hakimiyyət nümayəndələrinin əleyhinə çevrilmiş kəskin, ifşaedici nitqlər idi.

Bu arada Həsən bəy ərizələr, xüsusən də ayrı-ayrı kəndli qrupları, bəzən bütöv kənd icmalan adından şikayətlər yazmaq işinin miqyasını daha da genişləndirmişdi. Hamıdan çox hədəfə çevrilən qəzə polis idarəsi idi. Həsən bəy yalnız polis məmurlarının özbaşınalıqları, yaxud rüşvət almaları haqqında deyil, onların soyğunçu quldur dəstələri yaratmaları, belə dəstələrin başçıları ilə birləşərək xalqı soyub-talamaları barəsində də faktlar ortaya qoyurdu.

Yerli məmurlar bütün bu şikayətləri quberniya rəisləri qarşısında yalana çıxarmaq üçün müxtəlif yollar və vasitələr axtarıb tapırdılar. Onların özlərinə “haqq qazandırmaları” əksər hallarda Həsən bəyin bilərəkdən məmurları gözdən salan hadisələr uydurması, əhalini qanuni hakimiyyət nümayəndələrinə qarşı ayağa qaldırması haqqındakı iddialarla yekunlaşırdı.

а были обвинительными речами и заявлениями против агентов власти.

За это время он еще более усилил писание прошений и особенно жалоб от отдельных групп крестьян и зачастую от целого сельского общества. Всего больше доставалось уездной полиции, против чинов которой приводились факты, не только доказывавшие учинение ими насилия или получение взятки, но и уличавшие их в создании разбойничьих и грабительских шаяк, в совместном обирании народа и в укрывательстве таких шаяк и их главарей.

Администрация всякими способами находила возможность оправдываться против жалоб перед губернской властью. Часто эти «самооправдания» чинов администрации кончались обвинением Гасан бека в умышленном выдумывании позорящих чиновников фактов и в возбуждении населения против законных властей.

Чином полиции нетрудно было опровергать содержание жалоб, написанные Гасан беком со слов самых же потерпевших. Благодаря всесильному своему влиянию, они могли собирать много опровержений и даже вынуждали самых жалобщиков подавать новые контр-заявления, в коих они, отрицая содержанию своих же жалоб, торжественно заявляли, что все написанное сочинено, мол, Гасан беком! «O, sancta simplicitas»¹ мог приводить Гасан бек в таких случаях восклицание Ионна Гуса. Однако, администрация сама не придавала значения подобного рода заявлениям и, зная об их происхождении, не давала им законного хода, довольствуясь тем, что сумели замять дела их.

Но это так казалось только им, людям с нечистой

¹ «O святая простота!» (лат.). По преданию, мыслитель и идеолог чешской Реформации Ян Гус (1371-1415), осужденный на сожжение на костре Инквизицией, воскликнул эти слова при виде старушки, из благочестивых побуждений подложившей вязанку хвороста в его костер (Сост.)

Polis məmurlarının əlində Həsən bəyin müxtəlif şikayətçilərin dilindən yazdığı ərizələri yalana çıxarmaq o qədər də çətin məsələ deyildi. Əlləri hər yerə çatan bu adamlar hakimiyyət və güclərinə arxalanaraq ərizələrdəki şikayətləri təkzib edən dəlil-sübutlar toplaya, yaxud şikayət sahiblərini sözlərindən imtinaya vadar edə bilirdilər. Müxtəlif vasitələrlə ələ aldıkları adamları yeni ərizələr yazmağa, əvvəlki şikayətlərini geri götürməyə, hər şeydən boyun qaçıрмаğa vadar edir, onların öz dili ilə yazılanların Həsən bəyin uydurması olduğunu sübuta yetirməyə çalışırdılar. Belə hallarda Həsən bəy sadəcə Yan Qusun ardınca onun məşhur “O santa simplicitas!”¹ sözlərini təkrarlaya bilərdi. Amma əslinə qalanda yerli hakimiyyət dairələrinin özləri “tövbə” ərizələrinə ciddi fikir vermişdilər. Onların hansı yolla, hansı məqsədlə yazdırıldığını bildiklərindən bəzən heç qeydiyyata almır, sadəcə öz əməllərini ört-basdır etmək üçün həmin “sənədlərdən” yararlanmaqla kifayətlənirdilər.

Lakin bu, öz yaramaz əməllərini gizlətməyə çalışan, vicdanları ləkəli olduğundan aşkarlıq və işıqdan qorxan adamların düşüncəsi idi. Həsən bəy isə əksinə, yerli hakimiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı hər bir məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışırdı. Qanunsuzluqla üzləşdiyi məqamlarda polisın özbaşnalıqları ilə əlaqədar, necə deyərlər, bütün ələmə car çəkməkdə onun qarşısını heç bir qüvvə ala bilməzdi. O, adətən belə təsadüflərlə bağlı dərhal Tiflis qəzetlərinə sət, kəskin məqalələr yazır, yeni təhqiqatlar aparılmasını tələb edirdi.

*****

Həsən bəyin Tiflis mətbuatundakı fəaliyyəti ayrıca qeyd ediləməlidir. Həmin əməkdaşlıq onun yuxarıda haqqında danışdığımız

¹ Deyilənə görə inkvizisiya məhkəməsinin qərarı ilə edamə məhkum edilmiş məşhur çex maarifçisi Yan Qus tonqalda yandırılarkən ayaq üstə güclə dayanmaq zəif, halsız bir qərarın da ələmə bir neçə çırpı atdığını görmüşdü. Özünü saxlaya bilməyən Yan Qus “O, santa simplicitas!” (“Ah, müqəddəs sadəlövlük!”) – deyə kilsə təbliğatının sadə dil qurbanına çevrilmiş qərarın hərəkətinə münasibətini bildirmişdi. (Tərc.)

совестью и потому страдавшим светобоязнию. Гасан бек, наоборот, всегда стремился пролить как можно больше света на дела администрации, и если он видел противное, то никто уже не мог удержать его от предания широкой огласке известных ему фактов о деяниях полиции. Он писал жгучие статьи о таких фактах в тифлиских газетах и требовал производства нового расследования.

*****

Работа Гасан-бека в тифлисской прессе требует быть особо отмеченной. Сотрудничество его в этой печати совпало с вышеприведенной его борьбой против администрации и обнимает период с 1881 по 1895 год т.е. почти 15 лет. Собственно говоря, это было продолжением или вернее другой стороной той же борьбы за интересы и погранные права миллионов мусульман Восточного Закавказья, нынешнего Азербайджана. Со времени закрытия «Акинчи» жизнь этих миллионов, их умственные и экономические потребности оставались в тени, без обсуждения и освещения в печати. С одной стороны в центре этой Закавказья в гор. Баку частная газета на русском языке появилась лишь в начале 80-тых годов (газ. «Каспий» под редакторством сначала г. Кузмина, затем г. Соколинского), а с другой – не было не только опытных в общественных и земских вопросах людей, но не было вообще пишущих в газетах. Все это учитывалось Гасан беком, который, сокрушаясь о своем незабвенном детище «Акинчи», считал обязанным восполнить столь чувствительный пробел, чтобы хоть временами давать сведения из жизни своего народа, напоминать его вопиющих нуждах и чрезмерных страданиях.

В своих наездах в Тифлис, где обучались его старшая дочь и сын, Гасан бек близко познакомился с известным грузинским деятелем Н. Я. Николадзе, издававшим на

yerli hakimiyətlə mübarizə çağları ilə üst-üstə düşür və 1881-1895-ci illəri, təxminən 15 illik dövrü əhatə edirdi. Əslində bu, Şərqi Zaqafqaziya – indiki Azərbaycanda yaşayan milyonlarla müsəlmanın mənafeyini qorumaq, onların pozulmuş haqlarını müdafiə etmək istiqamətində aparılan işlərin davamı, yaxud mahiyyət etibarilə yeni üsullarla həyata keçirilməsi idi. “Əkinçi”nin bağlanmasıdan sonra Həsən bəyin milyonlarla həmvətəninin həyatı, intellektual və iqtisadi maraqları tamamilə kölgədə qalmış, mətbuatın diqqətindən uzaq düşmüşdü. Bir tərəfdən Zaqafqaziyanın şərq hissəsinin mərkəzi sayılan Bakıda rus dilində ilk qeyri-hökumət qəzeti 80-ci illərin başlanğıcında (əvvəlcə c-b Kuzminin, sonra isə c-b Sokolinskının redaktorluğu ilə nəşr olunan “Kaspi” qəzeti) meydana çıxmışdı. Digər tərəfdən isə həтта ictimai və zəhmət məsələləri barəsində geniş təsəvvürə malik olanlar bir yana qalsın, ümumiyyətlə bu qəzetə yazan, onunla əməkdaşlıq edən adamlar tapılmırdı. Sevimli övladının – “Əkinçi”nin sıradan çıxarılmasını bir an da unutmayan Həsən bəy mövcud realıqları nəzərə almaya bilməzdi. Kifayət qədər nəzərə çarpan boşluğu doldurmaq, ara-sıra da olsa doğma xalqının həyatı ilə bağlı məlumat vermək, onun sonsuz əzablarını və kəskin ehtiyaclarını hakim dairələrə xatırlatmaq üçün yazmaq son dərəcə zəruri idi.

O zaman böyük qızının və oğlunun təhsil aldığı Tiflisə səfərləri zamanı Həsən bəy məşhur gürcü ictimai xadimi, gürcü ziyalılarının əsas mətbu orqanı sayılan “Obzor” qəzetinin nəşiri və redaktoru N.Y.Nikoladze ilə yaxından tanış olmuşdu. Tezliklə Həsən bəy Qafqaz müsəlmanlarının həyatı ilə bağlı müxtəlif mövzularda həmin qəzetdə ardıcıl çıxış etməyə başlamışdı. Əslində bu Həsən bəyin vaxtı ilə “Əkinçi” səhifələrində başladığı xalqı maarifə, iqtisadi tərəqqiyə, milli şüurun inkişafına çağıran ehtirash çıxışlarının davamı idi. Həm də müəllif bir tərəfdən rüsdilli oxucuların rəğbətini qazanmaq, digər tərəfdən isə Tiflisdəki yüksək inzibati dairələrin diqqətini çəkmək üçün çağırışların hansı formada səsləndirilməsini də kifayət qədər yaxşı bilirdi.

русском языке газету «Обзор», орган грузинской интеллигенции. В этой газете и начал он писать на разные темы, касавшиеся кавказских мусульман. В общем, это были те же призывы к пробуждению народного самосознания, к развитию просвещения и экономической культуры, с коими Гасан бек обращался к своим читателям на страницах «Акинчи». Он знал, однако, как изменить эти призывы и в какую форму их вылить, чтобы привлечь симпатии читающих по-русски и особенно обратить внимание высшей кавказской администрации в Тифлисе.

Одновременно с основными вопросами мусульманской жизни Гасан бек писал о выдающихся событиях тогдашней жизни в связи с безотрадными условиями ее окружавшими. Вопрос о наделении крестьян землей в связи с начавшимся размежеванием земель в Закавказье наиболее занимал Гасан бека. И он обильно снабжал газету «Обзор» данными об этом вопросе, не упуская случаев незаконных и недобросовестных действий правительственных чиновников. В своих частых корреспонденциях на страницах «Обзора» он давал яркое описание произвола и беззакония администрации, явного пристрастия судов, агентов Управления Государственными Имуществами и др., а когда во второй половине 80-тых годов на Кавказе усилилось разбой, то Гасан бек часто писал об этом зле, подчеркивая, что зачастую в создании и существовании этого зла виновата сама администрация, в лице продажных и не признающих закон агентов власти на местах.

Эти статьи и особенно корреспонденции Гасан бека причиняли немало хлопот и беспокойств редакции газеты «Обзор», которой приходилось давать объяснения Цензурному Комитету и высшей администрации, вынужденной часто прибегать к расследованиям правильности сообщенных Гасан беком фактов. Но всякая проверка оказывалась в пользу автора и устанавливала правильность всего сообщенного.

Müsəlman həyatının təxirəsalınmaz məsələləri ilə bir sırada Həsən bəy dövrün diqqətəlayiq hadisələri və çevrəsindəki fərhəsis həyat lövhələri haqqında da geniş söz açdı. Zaqafqaziya kənd təsərrüfatına yararlı yerlərin mərzlənməsi ilə əlaqədar kəndlilərə torpaq paylarının ayrılması onu daha çox maraqlandıran məsələlərdən idi. Həsən bəy hökumət məmurlarının qanunsuz, saxtakar hərəkətlərinin heç birini diqqətdən qaçırmayaraq hə belə təsadüf haqqında “Obzor” qəzetini kifayət qədər materiallarla təmin edirdi. Öz xəbər və məqalələrində o, yerli hakimiyyət dairələrinin özbaşnalıqları, məhkəmələrin tərəfkeşliyi, dövlət əmlakı məmurlarının qanunsuzluqları haqqında yaddaqalan lövhələr yaradırdı. 80-ci illərin ikinci yarısında Qafqazda quldurçuluq və soyğunçuluq halları genişləndə isə Həsən bəy diqqətini bu fəlakətli vəziyyətə yönəlmişdi. Həsən bəyin fikrincə, yeni ictimai bəlanın əsas səbəbkarları qanunu sayə salmayan, pul xatirinə hər cür yaramazlığa hazır olan hakimiyyət nümayəndələrinin özləri idi.

Həsən bəyin məqalələri və yerlərdən göndərdiyi xəbərlər “Obzor” qəzeti üçün bir sıra problem və narahatlıqlar yaradırdı. Qəzet tez-tez Senzura Komitəsi, habelə yazılardakı fakt və məlumatların həqiqətə uyğunluğunu yoxlamaq məcburiyyəti qarşısında qalan Qafqaz hakimiyyət dairələri qarşısında izahat verməli olurdu. Lakin hər bir belə yoxlama müəllifin xeyrinə çıxarılan qərarla nəticələnir, onun həqiqəti söylədiyi bir daha sübuta yetirilirdi.

Həsən bəyin qələminin gücü və *Qafqazın inzibati dairələri* qarşısında *sözünün kəsərliliyi də* məhz belə məqamlarda özünü aydın şəkildə göstərirdi. Əgər müəllifin həqiqətə sadıqlığı və toxunduğu məsələlərin həqiqiliyinə dərin inamı olmasaydı, o yenedən və çox asanlıqla əli hər yərə çatan Qafqaz hakimiyyət dairələrinin hədəfinə çevrilə bilərdi. Qafqaz administrasiyası nümayəndələri hələ “Əkinçi”nin yaratdığı baş ağrıları, eləcə də onun nəşir-redaktorunun Stavropola sürgün edilməsini yaddan çıxarmamışdılar. Cəmiyyətdəki sakitliyi pozan, hökumətə problemlər yaradan təhlükəli ünsür kimi Həsən bəyin yenedən Qafqaz hüdudları xaricinə sürgün edilməsi üçün bəhanə axtarırdı.

В этом собственно и была сила Гасан бека и его неуязвимость для администрации. Ибо если бы не искренность и правдивость его пера, то он вновь и легко сделался бы жертвой той же всеисильной администрации, которая не забывала его ссылки в Ставрополь и издания «Акинчи», и не раз ставила вопрос о новой высылке его из пределов Кавказа, как беспокойного и вредного элемента...

Но, Гасан бек, верный раз принятому началу служения своему народу и уверенный в своей правоте, продолжал неуклонно идти по избранному пути. Газета «Обзор» была уступлена братьям Тумановым и стала выходить под названием «Новое обозрение», являясь уже органом армянской интеллигенции на Кавказе. Гасан бек получил приглашение сотрудничать и в этом печатном органе. Новая газета продолжала также охотно помещать все, что посылал Гасан бек о жизни Восточного Закавказья.

Но это было уже на исходе его, можно сказать, бурного периода жизни, полной смелой, одинокой, непосильной борьбы против всемогущей администрации, борьбы, выразившейся в личных выступлениях перед своими противниками и в обширной публицистической работе в тифлиссских газетах. Эта борьба обошлась не дешево: он расстроил свой когда-то крепкий организм, совершенно разнервничался, подвергся апоплексическому удару, искривившему его лицо и глаза. Он ходил в туземном костюме - в чухе и папахе, но выглядел уже стариком, немного сгорбился, на голове почти не было уже волос, весь он был уже седой. В 1895 году ему было только 58 лет.

*****

Вот мы уже приступаем к последнему периоду жизни Гасан бека Мелик-Зардаби. Этот почти 12 летний период обнимает время с 1896 до 1907 года т.е. до конца жизни.

Гасан бек вновь в Баку, но уже в последний раз. После

Haqlı olduğuna inanan, *ürəyinin hökmü ilə seçdiyi xalqına* sədaqətli xidmət yolundan çəkilməyi bir an da olsun ağılna da gətirməyən Həsən bəy fəaliyyətini əvvəlki kimi əzmlə davam etdirirdi. Amma bir müddət sonra “Obzor”un sahiblik hüququ Tumanov qardaşlarına verildi və qəzet, artıq “Novoe obozrenie” adı ilə Qafqazdakı erməni ziyalılarının mətbuat orqanı kimi nəşr olunmağa başlandı. Həsən bəy nəşrdə iştirakla bağlı dəvət aldı. “Novoe obozrenie” də öz sələfi kimi öz səhifələrində azərbaycanlı müəllifin Şərqə Zaqafqaziya həyatı ilə bağlı məqalə və çəçrklərinə həvəslə yer verirdi.

Lakin bu yazılar, əgər belə demək mümkünsə, artıq Həsən bəyin *həyatının məhsuldar dövrünün*, onun əli hər yerə çatan hakimiyyətə qarşı təkbaşına, cəsur və qeyri-bərabər mübarizəsinin akkordları idi. Əleyhdarlarına qarşı açıq çıxışları, habelə Tiflis mətbuatındaki publisist fəaliyyəti ilə “Əkinçi”nin yaradıcısı tutduğu yoldan çəkinmədiyini bariz şəkildə ortaya qoymuşdu. Lakin apardığı qeyri-bərabər mübarizə Həsən bəyə də ucuz başa gəlməmişdi. O, bir zamanlar kifayət qədər möhkəm olan orqanizmini üzüb əldən salmış, əsəblərini tamam korlamışdı. Əsəb sarsıntılarının nəticəsində sifətinin bir tərəfinin əyilməsi və gözünün birinin çəpləşməsi ilə nəticələnən apoplektik *şok keçirmişdi*. Həsən bəy indi milli paltar - çuxa geyir, papaq qoyurdu. Zahirən görünüşündən xeyli yaşlı adama bənzəyirdi. Başında demək olar ki, tük qalmamışdı, bığ-saqqalı isə tamam ağarmışdı. Zahirən belə göründüyü 1895-ci ildə Həsən bəyin cəməsi 58 yaşlı vardı.

*****

Nəhayət, biz Həsən bəy Məlik-Zərdəbinin həyatının dövrünün təsvirinə keçirik. On iki illik bu dövr onun yaşam tarixinin son çağını - 1896-cı ildən 1907-ci ilə qədərki vaxtı əhatə edir.

Həsən bəy yenə Bakıdadır. Bura sonuncu dəfə və artıq həmişəlik gəlmişdir. Sürgündən qayıtdıqdan sonra o, müxtəlif məsələlərlə bağlı dəfələrlə Bakıda olmuşdu. Bir dəfə isə namizadliyini şəhər Duması üzvlüyə irəli sürmək istəyən bir qrup Bakı sakininin

возвращения из ссылки он приезжал в Баку по разным делам и раз по приглашению, сочувствовавшей ему группы бакинцев, желавших провести его кандидатуру в члены городской Управы. План этот не осуществился, благодаря большой неурядице среди главных и конкурировавших между собой течений. С тех пор Гасан бек не был в Баку.

Переезд его в 1896 г. в Баку находится в связи с переездом туда же из Тифлиса зятя его Али-Мардан бека Топчибашева. Последний в этом году получил звание присяжного поверенного и записался в сословие адвокатов при Бакинском Окружном суде. Но его влекла в Баку общественная работа и служение своему народу. Он писал в тифлиских газетах и в юридических журналах столицы по вопросам общественного характера, служил в судебном ведомстве, занимался преподаванием гражданских и межевых законов в Тифлисском Землемерном Училище и общественными делами тифлиских мусульман; был секретарем и библиотекарем Кавказского Юридического Общества. Вскоре после переезда Гасан бек и А.М.бек Топчибашев были выбраны в гласные Бакинской Городской Думы, и почти одновременно А.М.бек Топчибашев взял в аренду у Гаджи Зейнал Абдин Тагиева издание газеты «Каспий» и типографию при ней. С этого времени (1897 г.) начинается их совместная работа в газете «Каспий» и в общественных делах мусульман.

Но будем говорить о деятельности только Гасан бека Мелик-Зардаби за этот последний период его жизни.

*****

С этого времени и почти до конца жизни Гасан-бек сотрудничал в «Каспие», редактором-издателем которого был А.М.бек Топчибашев. Для старого журналиста и публициста, каким был Гасан бек, открылась полная возможность продолжать привычную работу разработку, освещения и критики

dəvəti ilə gəlmişdi. Lakin həmin vaxt müxtəlif cərəyanlar arasındakı fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər nəticəsində nəzərdə tutulan planı həyata keçirmək mümkün olmamışdı. O vaxtdan sonra Həsən bəy bir daha Bakıya ayaq basmamışdı.

Onun 1896-cı ildə Bakıya gəlib yerləşməsi eyni ildə kürəkəni Əlimərdan bəy Topçubaşovun da Tiflisdən Azərbaycanın mərkəzi şəhərinə köçməsi ilə bağlı idi. Həmin il Əlimərdan bəy andlı iclasçı vəzifəsinə yüksəlmiş və Bakı Dairə Məhkəməsinin vəkilləri sırasına qeyd olunmuşdu. Amma onu vəkillik fəaliyyətindən daha çox ictimai işlər, ilk növbədə isə doğma xalqına xidmət maraqlandırır. Həmin vaxta qədər Əlimərdan bəy Tiflis qəzetlərində, habelə hüquq jurnallarında ictimai məsələlərlə bağlı yazılar yazmış, məhkəmə sistemində xidmət etmiş, Tiflis kənd təsərrüfatı məktəbində mülki hüquq və mərzçəkəmə dərslərini aparmış, Tiflis müsəlmanlarının ictimai işləri ilə məşğul olmuş, nəhayət, Qafqaz Hüquq Cəmiyyətinin kitabxanaçısı və katibi kimi fəaliyyət göstərmişdi. Bakıya köçəndən sonra həm Həsən bəy, həm də Əlimərdan bəy Bakı Dumasının üzvü seçilmişdilər. Təxminən elə həmin vaxtda Ə.Topçubaşov "Kaspi" qəzetini Hacı Zeynalabdin Tağıyevdən mətbəəsi ilə birlikdə icarəyə götürmüşdü. 1897-ci ildən onların həm "Kaspi"də və Bakı müsəlmanlarının ictimai həyatında birgə fəaliyyətləri başlanmışdı.

Biz burada həyatının son dövrü ilə əlaqəli şəkildə yalnız Həsən bəyin gördüyü işlər barəsində danışacağıq.

*****

1897-ci ildən başlayaraq ömrünün axır günlərinə qədər Həsən bəy Ə. Topçubaşovun naşir-redaktoru olduğu "Kaspi" qəzetində əməkdaşlıq etmişdi. Nəticədə böyük təcrübəyə malik jurnalist və publisist kimi Həsən bəy Şərqi Zaqafqaziyanın, hətta demək olar ki, bütün Qafqazın mövcud həyat şərtlərini və ümumi mənzərəsini tənqidi şəkildə nəzərdən keçirib dəyərləndirmək üçün geniş imkan qazanmışdı. O, yenidən öz sevimli qəzetçilik işi ilə məşğul olmaq

общих условий и текущих явлений жизни Восточного Закавказья и даже всего Кавказа. Правда, были уже иные несколько условий жизни и работы, чем во время «Акинчи». Прежде всего «Каспий» выходил на русском, а не на тюрко-азербайджанском языке. Это был, конечно, минус, но вынужденный, так как высшее Кавказское начальство не разрешало, тогда периодических и вообще никаких изданий на родном языке. Даже на русском было мало изданий. «Каспий» был долгое время единственный ежедневной газетой для всего Закавказья. И лишь в 1905 году тот же А.М.бек Топчибашев в тогдашнем Петербурге получил право на издание в Баку печатного органа под названием «Гэят» («Жизнь»).

Однако, с точки зрения общих интересов всего населения края и в частности мусульманской ее части газета и на русском языке имела огромное значение. Читающая публика остальных национальностей имела возможность знакомиться с жизнью своих более отсталых культурно соседней и начинала считаться с последними в деле развития прогресса общекавказской жизни. Это обстоятельство было чревато важными последствиями для всего края в отношении тех реформ, кои предполагалось вводить на Кавказе.

В вопросах о сближении народов, о совместном отстаивании общих интересов и о подготовке к реформам – земской, крестьянской, податной, городской, судебной, народного просвещения и т.д. «Каспий» сыграл большую роль верного и правдивого выразителя общественного мнения.

Гасан бек писал по всем такого рода вопросам, пользуясь как добытым опытом, так и имевшимся в распоряжении редакции материалами. Помимо корреспондентов «Каспий», писавших почти со всех мест Восточного Закавказья, Гасан бек пользовался услугами обширного круга лиц в разных уездах, с коими он поддерживал прежние связи. Такие «специальные» корреспонденты часто сообщали о выдающихся явлениях текущей жизни и по поводу их

fürsəti əldə etmişdi. Aydın məsələdir ki, həmin dövrün iş və həyat şərtləri “Əkinçi” dövründə olduğundan bir qədər fərqlənirdi. Bu sırada ilk növbədə “Kaspi”nin türk –Azərbaycan deyil, rus dilində nəşri ayrıca qeyd edilməlidir. Təbii ki, ana dilindən imtina məcburiyyət üzündən yol verilmiş mənfəət kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki Qafqaz rəhbərliyi həmin dövrdə müsəlmanlara öz dogma ana dilində qəzet çapına, ümumiyyətlə hər hansı nəşriyyət fəaliyyətinə icazə vermirdi. Hətta rus dilindəki nəşrlərin sayı da o qədər çox deyildi. “Kaspi” uzun müddət bütün Zaqafqaziya miqyasında yeganə gündəlik qəzet sayılırdı. Yalnız 1905-ci ildə Əlimərdan bəy Topçubaşov Peterburqdan Bakıda “Həyat” adlı qəzet çıxarmaq üçün icazə ala bilmişdi.

Əslində bütün Qafqazın eləcə də onun müsəlman əhalisinin ümumi maraqları baxımından rus dilində qəzet nəşrinin böyük əhəmiyyəti vardı. Belə nəşrlər vasitəsi ilə digər xalqların dövrü mətbuatı izləmək imkanına malik nümayəndələri mədəni inkişaf baxımından nisbətən geri qalmış qonşularının həyatı ilə tanış olmaq imkanı qazanır, ümumqafqaz işinin tərəqqisinə onların da töhfə vermələrinə müəyyən səy göstərirdilər. Xüsusən Qafqazda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan islahatlar baxımından belə qarşılıqlı əlaqənin yaranması son dərəcə əhəmiyyətli idi və gələcək üçün ümidli vədlər verirdi.

Bölgə xalqlarının yaxınlaşması, ümumi maraqların əlbir söylərlə qorunması, habelə zəməstvolər, kəndli məsələsi, vergi və məhkəmə sistemi, şəhər həyatı, xalq təhsili sahələrində islahatların həzirlənməsi və həyata keçirilməsi baxımından “Kaspi” qəzeti uzun müddət ictimai fikrin dəqiq, obyektiv ifadəçisi kimi mühüm rol oynamışdı.

Həsən bəy qazandığı həyat təcrübəsinə əsaslanaraq bütün bu məsələlərdən öz məqalələrində söz açır. Həm də bu zaman təkcə şəxsi intuisiyasına deyil, redaksiyanın sərəncamında olan materiallara da əsaslanırdı. “Kaspi”nin Şorqi Zaqafqaziyanın demək olar ki, bütün mərkəzlərində fəaliyyət göstərən müxbirləri ilə yanaşı Həsən bəy qəzaların əksəriyyətində vaxtı ilə qurduğu əlaqələr sayəsində

в Баку под редакторством Али бека Гусейн-Заде и Ахмед бека Агаева. Вопросы, его занимавшие на страницах «Каспия», переносились им в «Гэят» в более доступной форме, а главное на тюрко-азербайджанском языке о чистоте которого в смысле освобождения от арабских и персидских слов Гасан бек так много заботился.

*****

Весьма плодотворная публицистическая работа Гасан-бека в названных органах печати шла параллельно с его выдающейся деятельностью в муниципальных делах города Баку. Он беспрестанно выбирался в гласные в течение двух четырехлетних. И в этот период неустанно и бескорыстно предавался служению общественным делам, коим отдавал все свое время, свободное от журнальной работы. Редакция газеты «Каспий» и здание городского самоуправления – вот два определенных места, где всегда можно было видеть и находить Гасан бека. Он приходил домой лишь ночевать и зачастую не видел детей своих по целым неделям. Возвращался домой обыкновенно поздно, после заседаний городской Думы и бесчисленных думских Комиссий, в коих он обязательно принимал участие.

Не было вопроса общественной жизни города Баку, коим бы Гасан бек не занимался, не интересовался бы и которого бы он не изучал и не подготавливал для обсуждения в разных комиссиях и затем в самой Думе. Он был редкий гласный и во множестве случаев единственный из городских деятелей, который готовился к заседаниям непосредственно по письменным и фактическим материалам и данным, касавшимся дебатировавшихся очередных вопросов. Он знал, что имеет дело с цензовой Думой, в которой большинство представляет богатый промышленный класс, ворочавший всеми городскими делами. Поэтому, он считал нужным всегда

yetirəcəkdir. Həmin əməkdaşların arasında Həsən bəy Məlik-Zərdəbinin böyük işinə və çəkdiyi zəhmətlərə layiqli yer veriləcəkdir.

“Kaspi” ilə bir sırada Həsən bəy 1905-ci ildən başlayaraq Bakıda Əhməd bəy Ağayev və Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Həyat” qəzeti üçün də məqalələr yazırdı. Maraqlandığı və “Kaspi” səhifələrində ardıcıl işıqlandırdığı məsələləri xalq üçün daha aydın, anlaşılıqlı şəkildə “Həyat” qəzetində də əks etdirirdi. Həm də bu yazılar Həsən bəyin sadələşdirilməsi, ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsi uğrunda uzun illər inadla mübarizə apardığı türk-Azərbaycan dilində qələmə alınırdı.

*****

Həsən bəy yuxarıda adlarını çəkdiyim mətbuat orqanlarındakı olduqca faydalı və səmərəli publisist fəaliyyəti ilə bir sırada Bakı şəhərinin idarəçilik məsələlərində də yaxından iştirak edirdi. O, iki dörd illik müddət ərzində ardıcıl şəkildə şəhər Dumasına üzv seçilmişdi. Jurnalistlik fəaliyyətindən də çəkilmədiyi həmin səkkiz ili yorulmaq bilmədən, heç bir təmənnə güdmədən ictimai işlərə sərf etmişdi. “Kaspi” redaksiyası və Dumanın binası-Həsən bəyi hər zaman görmək və tapmaq mümkün olan əsas yerlər idi. O, evə yalnız yatmaq üçün gəlirdi. Bəzən uşaqlarının üzünü həftələrlə görmürdü. Mənzilinə adətən gecədən xeyli keçmiş, Dumanın və onun çoxsaylı komissiyalarının iclasları başa çatandan sonra qayıdırdı. Həsən bəy keçirilən iclasların demək olar ki, hamısının işində iştirak edirdi.

Bakı şəhərinin ictimai həyatında elə məsələ yox idi ki, Həsən bəy onunla yaxından maraqlanmasın, onu diqqətlə öyrənməsin, müxtəlif komissiya iclaslarında və Dumada müzakirəyə çıxarmaq üçün say göstərməsin. Həsən bəy Dumanın müzakirəyə olunan məsələlərlə bağlı yazılı mənbələr və faktiki material əsasında əvvəlcədən və çox diqqətli hazırlaşan nadir, bəlkə də yeganə üzvü idi. O, senzli Dumada iştirakını, burada üstünlüyü şəhərin bütün işlərini öz əllərində saxlayan varlıların təşkil etdiyini yaxşı başa düşürdü. Odu

бывать во всеоружии и осведомленности и всестороннего знания проводимых вопросов.

В такой Думе Гасан бек неминуемо должен был сталкиваться именно с этим классом, стойко отстаивавшим свои денежные, имущественные и тому подобные интересы. Все такие интересы были чужды самому Гасан беку. Он сам прошел в Думу, как и зять его А.М.бек Топчибашев, в качестве лишь опекуна над сиротами одного бакинца и считал себя представителем всей той неимущей трудовой части городского населения, которая менее всех пользовалась вниманием органов городского самоуправления. И он был и остался в Думе все время защитником именно этих неценовых трудящихся и городской бедноты, нуждами коих мало или вовсе не считались.

С цифровыми и другими данными в руках Гасан бек смело и в резких выражениях критиковал и нападал на городскую Управу и на подчиненные ей органы, обвиняя их в том, что они во всем мирволят богатым элементам, улучшают центральные части города, где проживают эти элементы и то же время игнорируют другие части и в особенности окраины города, в коих ютятся беднота, в коих почти нет освещения, мощенных улиц, больниц, средств передвижения, школ и пр. Он не удовлетворялся лишь одними хорошими планами и проектами городских инженеров и архитекторов, но требовал немедленного и действительного улучшения отдаленных районов. Редкое заседание Думы проходило без резких выступлений Гасан бека против предложений Управы об отчуждении городских земель бакинским богачом за весьма низкие цены. Протестуя против таких действий Управы и вызывая к чувствам справедливости гласных, Гасан бек подкреплял свои доводы указанием на то, что, уступая богачам городские земли дешево, Управа одновременно проектирует снесение домов бедняков, построенных вопреки генерального плана Баку на городских участках. Сотни и

ки, һәмшә бүтүн мәсələләр бәрәсində ətraflı məlumata malik olmağı, hər an döyüşə hazır vəziyyətdə dayanmağı zəruri sayırdı.

Aydın məsələdir ki, Həsən bəy hətta istəməsə belə Dumanın öz pullarının, mal və mülklərinin keşiyində möhkəm dayanmış zəngin təbəqənin təmsil edən üzvləri ilə mütləq qarşı-qarşıya gəlməli idi. Maddi səciyyəli maraqlar Həsən bəyin özünə tamamilə yad idi. O da kürəkəni Əlimərdan bəy Topçubaşov kimi Dumaya bir nəfər bəkilinin yetim uşaqlarının himayəçisi kimi keçmişdi. Özünü yoxsul təbəqənin, hüquqları hakimiyyət nümayəndələri tərəfindən ən çox tapdanan və şəhər başçılarından ən az qayğı görün əhalinin təmsilçisi sayırdı. Həsən bəy əvvəldən axıra kimi Dumada məhz fikir və rəyləri ilə heç kəsin hesablaşmadığı belə insanların müdafiəçisi olaraq qaldı.

Həsən bəy iclaslarda əlindəki rəqəm və faktlara əsaslanaraq şəhər idarəsinin, onun tabeliyindəki orqanların fəaliyyətini haqlı və kəskin tənqid edirdi. Şəhər rəhbərliyini varlıların istək və iradəsinə uyğun hərəkət etməkdə, yalnız imkanlı adamların yaşadıqları mərkəzi hissəni abadlaşdırmaqda, başqa məhəllələrə, xüsusən də yoxsul daxmalarının yerləşdiyi ucqarlara diqqət yetirməməkdə, burada yolların sahmana salınmasına, məktəb və xəstəxanalar açılmasına, abadlıq və işıqlandırma işlərinə, nəqliyyat təminatına əhəmiyyət verməməkdə günahlandırır. O, yalnız şəhər memarlarının və mühəndislərinin irəli sürdükləri gərəkləri, faydalı təklif və layihələri tərifiyləklə vəzifəsini bitmiş saymırdı. Şəhərin diqqətdən kənar qalan kəsib, ucqar məhəllələrində təxirəsalınmaz abadlıq işləri aparılmasını tələb edirdi. Dumanın nadir iclasları Həsən bəyin kəskin xarakterli çıxışları olmadan keçirdi. Bu çıxışlar əsas etibarilə torpaq sahələrinin çox aşağı qiymətlərlə Bakı zənginlərinə satılması ilə əlaqədar şəhər idarəsinin qəbul etdiyi qərarlara qarşı çevrilirdi. Dumanın belə ədalətsiz qərarlarına etirazını bildirən, qanunverici hakimiyyət təmsilçilərini xalqla vicdanlı və insafılı rəftara çağıran Həsən bəy fikirlərini dəlil-sübutlarla əsaslandıraraq göstərirdi ki, torpaqları varlılara ucuz qiymətə satan şəhər idarəsi kəsiblərə münasibətdə tamamilə fərqli mövqe tutur, şəhərin baş

тысячи таких бедняков – аборигенов Баку ожидала плачевная участь лишения своего крова, если бы не газета «Каспий» и не Гасан бек с горстью гласных в Думе (А.М.бек Топчибашев, А.М.Бенкендорф и др.), стоявших горой за защиту их интересов. Бедняки и вообще трудовые элементы без различия национальности не забывали таких услуг Гасан бека и высоко ценили его выступления в городской Думе, считая его действительным своим защитником. Они не раз и в отдельности и коллективно обращались к нему со своими жалобами на игнорирование их интересов в отношении внешних улучшений их кварталов, порядков на рынках, взывания разных сборов и т.д. под. Они знали, что Гасан бек не оставит их без ответа и что в заседании Думы он сделает соответствующий запрос, смело назовет имя виновного и добется положительного результата.

И они не ошибались, ибо действительно ни одно обращение к нему не оставалось без расследования и без ответа. Управа убеждалась все более, что заявления Гасан бека не результат его общего раздражительного и отрицательного отношения к действиям городских органов, а всегда обоснованы и ведутся на искреннем стремлении этого «назойливого» гласного улучшить городские порядки. Управа и все видели, что за Гасан беком стоит большая часть населения города, что он находит поддержку моральную в общественном мнении и что в этом кроется вся сила критики и резких нападок Гасан-бека.

*****

Все городские начинания внешнего и внутреннего характера этого времени связаны с именем и деятельным участием Гасан бека (улучшение состояния городских скверов устройство бульвара на набережной и др.). Но что особенно бросалось в глаза – это его успешная работа на пользу

planına uyğun gəlmədiyini bəhanə edərək onların daxmalarını başlarına uçurur. Əgər bir tərəfdən “Kaspi” qəzeti, o biri tərəfdən isə Həsən bəy və Dumanın yoxsulların maraqları müdafiəsində dayanan Ə.Topçubaşov, A.M.Benkendorf və b. kimi bir neçə nəfər üzvü olmasaydı, Bakının yoxsul evlərini millətlərdən ibarətini diş-dırmaqları ilə qurduqları yoxsul evlərini həmişəlik itirmək kimi əzablı tale gözləyirdi. Bakının müxtəlif millətlərdən ibarət yoxsul və əməkçi sinfi Həsən bəyin xidmətlərini unutmur, Dumdakı çıxışlarını yüksək qiymətləndirir, onu özlərinin həqiqi müdafiçisi sayırdılar. Yaşadıqları küçə və məhəllələrin abadlaşdırılması, bazarlarda qayda-qanun yaradılması, vergilərin toplanmasında düzgünlük və ədalətə gözlənilməsi və s. məsələlərlə əlaqədar xahişləri nəzərə alınmayanda onlar ya ayrı-ayrılıqda, ya da kollektiv şəkildə Həsən bəyə şikayət məktubları ünvanlayırdılar. Onlar yaxşı bilirdilər ki, xahişlərini cavabsız qalmayacaq, Həsən bəy Dumanın ən yaxın iclaslarının birində lazımı idarələrə sorğu ünvanlayacaq, çəkinmədən günahkarın adını söyləyəcək və tezliklə qayda-qanun yaradılmasına nail olacaq.

Və bu adamlar öz gümanlarında yanılmırdılar. Həqiqətən də Həsən bəyə ünvanlanan müraciətlərin heç biri diqqətdən kənar qalmır, hamısına cavab verilir. Nəticədə, şəhər idarəsi daha çox inanmağa başladı ki, Həsən bəyin – bu “xırdaçı” qılsının idarəçilik orqanlarının fəaliyyətinə tənqidi münasibəti onun hikkə və əsəbilibəyindən deyil, vəziyyəti az da olsa, yaxşılığa doğru dəyişdirməklə bağlı səmimi istəyindən irəli gəlir. Şəhər idarəsi və ümumən hakimiyyətdə təmsil olunanlar əhalinin əksər hissəsinin Həsən bəyin arxasında dayandığını, onun ictimai fikirdə özünə çoxlu tərəfdarlar tapdığını, tənqid və sərt ittihamlarının da buradan qaynaqlandığını görməyə bilməzdilər.

*****

Dumaya seçildiyi dövrdən etibarən şəhər həyatı ilə bağlı əksər daxili və xarici səciyyəli təşəbbüslər Həsən bəyin adı və

просвещения населения города Баку. Эта сторона его городской деятельности одна заслуживала большой признательности памяти Гасан бека, как не только блестящего работника на низе народного посвящения, но и как духовного руководителя делом воспитания и обучения детей общего пола.

Надо говорить, что эта работа явилась счастливым продолжением его прежнего плана просветительной деятельности. Он получил теперь более облегченные способы и больше материальных средств, для достижения успешных результатов. Относясь со свойственной ему прямою, с одинаковым рвением к развитию просвещения среды всего городского населения, Гасан бек, естественно, должен был направить лучи света в среду наиболее темную, каковой была мусульманская часть населения. В качестве несменяемого члена городской Училищной комиссии, Гасан бек не щадил сил и энергии для увеличения числа начальных школ вообще и в частности т. н. русско-татарских школ, для улучшения их обстановки и в особенности постановки учебного дела. Число школ этой категории из 3 дошло к 1906 г. до 16, причем уже начали существовать такие же школы для мусульманских девочек. Преподаватели этих школ были лучшими друзьями Гасан бека, который старался проводить через Училищную комиссию и Управу удовлетворение нужд школ как в учебно-воспитательном, так и в материальном отношении. Посещение этих школ, беседы с учителями об этих нуждах придавали Гасан беку еще большую энергию в поддержании в Думе всех вопросов бюджетного и иного характера, касавшихся школ, вопросов, в коих Гасан-бек не знал компромисса и уступчивости, готовый вести из-за них борьбу до успешного конца. И надо отдать справедливость, что в этих вопросах городское самоуправление, на радость и удовольствие Гасан бека, всегда бывало щедрым.

*****

yorulmaz fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdu. Belə təşəbbüslər sırasına şəhərdəki bağçaların sahmana salınması, Dənizkənarı bulvarın yenidən qurulması və s. daxil edilə bilər. Ən çox diqqəti çəkən cəhət isə Həsən bəyin Bakı əhalisinin maariflənməsi istiqamətində gör-düyü uğurlu işlər idi. Yalnız fəaliyyətinin bu sahəsi onun xatirəsinin həmişə böyük ehtiramla yad edilməsi üçün kifayətdir. Həm də Həsən bəy sadəcə xalq maarifi sahəsində çalışmaqla kifayətlənmirdi. O, könüllü şəkildə həm oğlan, həm qız uşaqlarının təlim-tərbiyəsi işinə mənəvi rəhbərlik kimi çətin və məsuliyyətli bir işi öz öhdəsinə götürmüşdü.

Bu iş onun daha əvvəlki dövrdən başlanmış maarifçilik fəaliyyətinin uğurlu davamı idi. Başlanğıc mərhələ ilə müqayisədə indi Həsən bəy parlaq nəticələrə çatmaq üçün daha məqbul şərait və daha çox maddi vəsait əldə edə bilirdi. Həsən bəy bütün Bakı əhalisi arasında maarifin yayılmasına özünəməxsus düzgünlük və fəallıqla iqdəm etsə də, əsas diqqəti təbii ki, maarif işindən daha uzaq düşmüş insanlara yönəldirdi. Həmin insanlar isə şəhərin müsəlman sakinləri idi. Dumanın Təhsil komissiyasının dəyişilməz üzvü kimi Həsən bəy ibtidai məktəblərin, xüsusi ilə rus-müsəlman məktəblərinin sayının artırılması, onların maddi bazasının yaxşılaşdırılması, tədrisin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Onun səyi nəticəsində 1906-cı ildə rus-müsəlman məktəblərinin sayı 3-dən 16-ya çatdırılmışdı. Ən başlıcası isə qızlar üçün də belə məktəblərin təşkilinə başlamışdı. Həmin məktəblərin müəllimləri Həsən bəyin ən yaxın dostları sırasına daxil idilər. O, Təhsil komissiyası və şəhər idarəsi vasitəsi ilə istər tədris, istərsə də təchizat baxımından məktəblərin ehtiyaclarının aradan qaldırılmasına bacardığı qədər çalışırdı. Tez-tez həmin məktəblərə baş çəkməsi, mövcud çətinlik və ehtiyaclarla bağlı müəllimlərlə söhbətlər aparması təhsilə ayrılan vəsaitin artırılması kimi bütöcə xarakterli məsələlərdə Həsən bəyə böyük yəqinlik və enerji verirdi. Ümumiyyətlə xalq maarifi ilə bağlı məsələlərdə o, güzəşt nə olduğunu bilmir, mövqeyindən heç zaman geri çəkilmirdi. Həmişə mübarizəni uğurla başa çatdırmaq üçün özündə güc və qüvvə tapırdı. Ədalət naminə

Одним из выдающихся моментов просветительной деятельности Гасан бека является его роль и участие в открытии в Баку первого женского учебного заведения для мусульманских девочек (5 окт. 1901 г.). Школа эта была основана покойным ныне Гаджи Зейнал Абдин Тагиевым на его личные средства, коим в данном случае он дал наилучшее употребление и приложение. Мысль об основании такого училища была подсказана Г.З.Тагиеву тем же Гасан беком. В целях осуществления этой прекрасной мысли Гасан бек поехал в Тифлис и здесь совместно с А.М.бек Топчибашевым, после долгих хождений по канцеляриям Учебного Округа и Кавказского начальства, было получено разрешение на открытие такой школы. Гасан-бек и вся мусульманская интеллигенция, сосредоточившаяся вокруг газеты «Каспий», ликовали по поводу столь крупного культурного завоевания. Основателю училища Г.З.А.Тагиеву интеллигенцией был поднесен в день открытия Училища адрес, на котором первым, как ветеран интеллигенции и подписался Гасан бек Мелик-Зардаби, сопроводившим подпись свою словами «Да здравствует Гаджи Зейнал Абдин Тагиев!».

Гасан бек и А.М.бек Топчибашев были первыми членами Попечительного Совета этого первого женского Училища в Баку.

На пост директрисы была приглашена Ханифа ханум Мелик-Зардаби. С этого времени достойная подруга жизни Гасан бека выступила самостоятельно в области народного просвещения. Жизненный путь, пройденный ее совместно с Гасан беком, был для нее образцовой школой. Она не только прониклась всем спасательным значением просвещения. Она не только прониклась всем для народных трудовых масс, но достаточно изучила положение и нужды последних, нравы и обычаи их. Безотрадная умственная жизнь и запросы женщины — мусульманок всегда обращали на себя ее

кейд etmək lazımdır ki, təhsillə bağlı məsələlərdə şəhər idarəsi də əksər hallarda Həsən bəyin mövqeyini müdafiə edir, lazımı məqamlarda kifayət qədər səxavət və əliaçıqlıq göstərir.

*****

Həsən bəyin maarifçilik fəaliyyətinin ən parlaq nəticələrindən biri Bakıda müsəlman qızları üçün nəzərdə tutulmuş Birinci Qız Məktəbinin açılması (5 oktyabr 1901-ci il) idi. Bu məktəbin əsasını indi haqqın dərghahına qovuşmuş Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz şəxsi vəsaiti ilə qoymuşdu. Əminliklə demək olar ki, belə bir seçim edərəkən mərhum öz sərmayəsinə ən sərfəli və zəruri tətbiq sahəsi tapmışdı. Qız məktəbinin açılması ideyasını isə Hacı Zeynalabdin Tağıyevə Həsən bəy vermişdi. Bu gözəl təşəbbüsü həyata keçirmək məqsədi ilə o, Əlimərdan bəy Topçubaşovla birlikdə Tiflisə getmişdi. Qafqaz Cənibnlüyünün və Qafqaz Təhsil Dairəsinin bir çox yüksək rütbəli məmurlarının kabinetlərini dolaşıqdan sonra onlar, nəhayət məktəbin açılmasına icazə ala bilmişdilər. Diqqətəlayiq mədəni uğur münasibəti ilə “Kaspi” redaksiyası ətrafında toplaşmış müsəlman ziyalıları böyük şadlıqla qəbul etmişdilər. Məktəbin açılış günü onun xeyirxahı və banisi Hacı Zeynalabdin Tağıyevə həmin ziyalılar adından mürcəət ünvanlanmışdı. Mürcəətə ilk imzayı müsəlman ziyalılarından ağsaqqalı olan Həsən bəy atmışdı. O, böyük sevinc hissəsinin təsiri ilə imzasının altında “Yəşarın Hacı Zeynalabdin Tağıyev!” sözlərini də yazmışdı.

Həsən bəy və Əlimərdan bəy Topçubaşov Birinci Qız Məktəbinin Himayəçilər Şurasının ilk fəxri üzvləri seçilmişdilər.

Məktəbin müdirəsi vəzifəsinə isə Hənifə xanım Məlik-Zərdabi dəvət olunmuşdu. Həmin vaxtdan etibarən Həsən bəyin sədaqətli ömür-gün yoldaşı maarif sahəsində müstəqil fəaliyyətə başlamışdı. Əslində Həsən bəylə birlikdə keçdiyi həyat yolunun özü ona ən yaxşı məktəb idi. Hənifə xanım yalnız maarifin xilasedici gücünə inanmaqla kifayətlənməmişdi. Hənifə xanım yalnız bilik və təcübəsini xalq kütlələrinin maariflənməsi işinə yönəltməklə fəaliyyətini

внимание. Где бы она не находилась и не жила – в Баку во время любимого ею «Акинчи», или в селении Зардаб, она не упускала случая говорить и пропагандировать о необходимости более сознательной жизни для мусульманок и трезвого отношения к окружающей жизни. Она давала советы и приводила примеры подвизающихся на разных поприщах женщин в других странах. А в последний период жизни в Баку она жадно знакомилась с ведением дела в женских учебных заведениях, существовавших в том же Баку, но в кои мусульманская девушки еще не поступали. Работа Гасан бека в часто касавшейся т. н. «русско-татарских» школ, естественно, все время была на виду у Ханифы ханум.

Таким образом, она была подготовлена к самостоятельному занятию делом просвещения и могла, несмотря на затруднения, неизбежные в новом деле, с успехом выполнять обязанности начальницы женского учебного заведения. Как руководительница и преподавательница, она была на высоте своего положения, пользовалась любовью своих воспитанниц и уважением всего мусульманского общества, в особенности женской его половины. Достигнуть этого было тем труднее, если иметь в виду, что основание первого женского мусульманского училища имело не мало противников в лице тех же мулл и отчасти купцов, промышленников т.е. элементов все еще сильных тогда.

Ханифе ханум Мелик-Зардаби принадлежит честь подготовки целых кадров образованных мусульманок, как в указанном Училище, так и в городской такой же школе, где она была тоже директрисой. Эту благородную роль она продолжает и сейчас. Азербайджанцы, без сомнения, должны быть очень признательны Ханифе ханум за ее столь успешную деятельность на пользу их просвещения: будучи горянкой, она всей душой полюбила азербайджанский народ, с ним духовно породнилась и сейчас, несмотря на своей

məhdudlaşdırmamışdı. O, həm də xalqın tələbat və ehtiyaclarını diqqətlə öyrənmiş, içərisində yaşadığı insanların adət-ənənələrinə dərinəndən yiyələnmişdi. Məsələn qadınların fərhəsis həyatı və onların heç vəchlə ödənməyən əqli tələbatları həmişə Hənifə xanımın diqqət mərkəzində dayanmışdı. Hər yerdə – ürəkdən sevdirdi “Əkinçi”nin nəşri dövründə Bakıda yaşayanda da, Zərdəbə köçmək məcburiyyəti qarşısında qalanda da Hənifə xanım məsəlman qadınları üçün münasib həyat şərtlərinin yaradılması, onlarda həyatə daha ayıq münasibət tərbiyə edilməsi ilə bağlı təbliğat aparmaqdan yorulmurdu. O, lazımı məsləhətlər verir, digər ölkələrdə müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən qadınların həyatından nümunələr gətirirdi. Bakıya qayıtdıqdan sonra isə Hənifə xanım şəhərdə mövcud olan, lakin məlum səbəblərdən hələ məsəlman qızların ayağı dəyməyən qadın təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti, orada tədrisin təşkili ilə yaxından maraqlanırdı. Digər tərəfdən Həsən bəyin rus-məsəlman məktəbləri ilə bağlı gördüyü işlər də Hənifə xanımın gözləri önündə cərəyan edirdi.

Nəticədə o, müstəqil şəkildə maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lazımı hazırlıq keçmişdi. İlk dövrlərdə təbii görünən çətinliklər istisna edilməklə qadın təhsil müəssisəsinin rəhbəri vəzifəsinin öhdəsindən uğurla gələ bilirdi. İstər məktəbin müdiri, istərsə də müəllim kimi Hənifə xanım çox böyük uğur qazanmışdı, yetirmələrinin və bütün məsəlman cəmiyyətinin, ilk növbədə isə qadın və qızların böyük sevgisinə nail olmuşdu. Birinci məsəlman Qız Məktəbinin açılmasına həmin dövrdə mövqeləri hələ yetərinə güclü olan mollaların, qismən də tacirlərin və digər imkanlı şəxslərin maneçilik törətdiklərini göz önünə gətirsək onun öz işində uğur qazanana qədər üzlaşdığı çətinliklərin miqyası daha da aydın olar.

İstər adı çəkilən Qız məktəbində, istərsə də müdiriəsi olduğu eyni tipli şəhər təhsil müəssisəsində məsəlman qızların arasında yaxşı savad almış kadrların hazırlanmasında birincilik şərafəti Hənifə xanıma məxsusdur. O, özünün bu nəcib fəaliyyətini indi də davam etdirir. Azərbaycanlılar, heç şübhəsiz, maarif sahəsində əldə etdikləri bir sıra uğurlar üçün Hənifə xanıma minnətdar olmalıdırlar.

преклонный возраст, она готова продолжать трудовую помощь в деле просвещения народа с обычной, ей присущей энергией, бодростью и самоотвержением. Такая ее заслуга не может быть забыта народом и ставит обязательный вопрос об особом чествовании¹ столь ценной просветительной деятельности Ханифы ханум, этой достойной подруги жизни и ближайшей сотрудницы Гасан бека Мелик Зардаби.

*****

С именем Гасан бека в деле умственного и культурного развития тюрков-азербайджанцев связан ряд начинаний, как-то: устройство первого азербайджанского спектакля, первого издания народных песен, благотворительного общества для учащихся, собрания народных пословиц.

В стремлении дать больше света, шире и глубже распространить свет среди народных масс Гасан бек хотел охватить жизнь последних как можно всесторонне: он не мог, но этому миновать ни одного способа, не мог не вводить ни одного культурного начинания. Окружавшая его жизнь нуждалась во всех лучах света, во всех цветах солнечного спектра. И Гасан бек шел и должен был идти за этими вопиющими о себе запросами жизни. Он не мог остановиться на запросах какой-нибудь одной категории. Он не мог сделаться работником одной профессии, как бы эта профессия не была благородна и полезна. Научно-образованный, он мог, если хотите, быть хорошим профессиональным учителем по естественной истории и вообще педагогом, к чему имел большое призвание и мог дойти до поста директора среднего учебного заведения, как это ему предлагали в Ставрополе. Или же он мог сделаться прекрасным сельским хозяином, на что у него были все данные, или мог стать видным журналистом, адвокатом.

¹ В год написании этой статьи исполнялось 25 лет педагогической деятельности Ханифы ханум (Сост.)

О, dağlı qızı olsa da, bütün qəlbı ilə Azərbaycan xalqını sevdi, mənəvi cəhətdən bu xalqla doğmalaşıb bütünləşdi. Yaşının ahıl çağlarına qədəm qoymasına baxmayaraq Hənifə xanım indi də özünəməxsus enerji, bilik və təcrübə ilə xalq təhsili sahəsindəki fəaliyyətini davam etdirməyə hazırdır. Onun fədakar xidmətləri unudulmamalıdır. Həsən bəy Məlik-Zərdabının ən yaxın silahdaşı və sədaqətli ömür-gün yoldaşı Hənifə xanımın son dərəcə qiymətli maarifçilik fəaliyyətinin xüsusi qeyd edilməsinə ehtiyac vardır¹.

*****

Azərbaycan türklərinin intellektual və mədəni inkişafında Həsən bəyin adı ilə bağlı bir sıra mühüm təşəbbüslər mövcuddur. İlk teatr tamaşası, xalq nəğmələrinin ilk nəşri, ilk xeyriyyə cəmiyyəti, atalar sözlərinin ilk dəfə toplanması bu təşəbbüslər sırasına daxil edilə bilər.

Daha böyük fayda gətirmək, kütlələr arasında maarif işığını daha geniş yaymaq üçün Həsən bəy xalq həyatını bütün tərəfləri və cəhətləri ilə əhatə etməyə can atırdı. Ona görə də faydalı ola biləcəyi heç bir işin yanından sakit ötüb keçmirdi, hər bir yeni mədəni təşəbbüsə qoşulmaqdan özünü saxlaya bilmirdi. Çünki onu əhatə edən qaranlıq həyat hər ziya zərəsinə, günəş işığının hər şüasına möhtac idi. Həsən bəy həyatın bütün kəskinliyi ilə ortaya çıxan zəruri tələblərinin ardınca getməli idi. Bundan başqa bir yol tanımırdı. O, fəaliyyətini heç vəchlə yalnız bir sahə ilə məhdudlaşdırma bilməzdi. Yalnız bir təbəqənin tələblərinə cavab verməklə kifayətlənə bilməzdi. Nə qədər faydalı və sayılıs da, yalnız bir peşənin sahibinə çevrilə bilməzdi. Mükəmməl təhsil görmüş Həsən bəy təbiət tarixi üzrə müəllim, ümumiyyətlə, çox bacarıqlı pedaqoq ola bilərdi. İlahidən ona belə istedad verilmişdi.

¹ Bu sətirlərin qələmə alındığı 1925-ci ildə Hənifə xanım Abayeva-Məlikovanın Bakı məktəblərində pedaqoji fəaliyyətinin 25 illiyi tamam olurdu. (Tərc.)

Но условия жизни тюрко-азербайджанцев не дают и не давали возможности и даже права для специализации: от каждого образованного интеллигентного трудовика, желавшего посвятить себя народному служению, эти условия повелительно требовали быть и тем и другим и третьим. Казалось, что как бы народ с подобным работником условливается и говорит: «Если хочешь посвятить себя всецело служению мне, то оставь всякие надежды сделаться каким-либо специалистом или профессионалом; ты весь должен принадлежать мне и быть во всякое время тем, кем нужно для меня: иначе я не принимаю тебя на свою службу: пусть в качестве специалиста или профессионала тебе суждено хватить звезды с неба, но мне ты нужен весь...».

Этот обязательный энциклопедизм и универсализм – характерное условие работы для народа, культурно отставшего.

И мы видели, какие превращения принимала деятельность Гасан бека в зависимости от требований места и времени, тесно связанных в свою очередь от общих условий окружавшей.

Париж, 1925.

Pedaqoji sahədə çalışsaydı, bir müddət sonra orta təhsil müəssisənin direktoru vəzifəsinə də yüksələ bilərdi (yeri gəlmişkən, sürgünə göndərildiyi Stavropolda belə təklif almışdı). Yaxud qazandığı xüsusi biliklər sayəsində çox gözəl kənd təsərrüfatı mütəxəssisi ola bilərdi. Həsən bəyin tanınmış jurnalist, yaxud vəkil kimi məşhurlaşmaq imkanları da kifayət qədər böyük idi.

Lakin Azərbaycan türklərinin həmin dövrdəki vəziyyəti azsaylı ziyalılara yalnız bir sahə üzrə ixtisaslaşmağa imkan vermirdi. Mövcud həyat şərtləri *özünü* xalqa xidmətə həsr edən hər *bir ziyalidan* eyni zamanda bir neçə sahədə fəaliyyət göstərməyi tələb edirdi. Sanki xalq həmin ziyalı ilə şərt kəsir və deyirdi: “Əgər həyatını bütünlüklə mənə xidmətə həsr etmək istəyirsənsə, onda yalnız bir sahə üzrə mütəxəssis olmaq fikrini həmişəlik unutmalısən. Özünü bütünlüklə mənim ixtiyarına verməlisən. Hansı anda nəyə ehtiyac duysam, o sahədə çalışmağı bacarmalısən. Əks-təqdirdə xidmətinə ehtiyac duymuram. Bəlkə də bir sahənin mütəxəssisi kimi, peşəkar kimi sən göydən ulduz da qopara bilərsən. Mənə isə yalnız bir sahədə deyil, hər işdə lazımsan”.

Bu məcburi ensiklopedizm və universalizm mədəni cəhətdən geridə qalmış xalqların tərəqqisi yolunda çalışan milli ziyalıların qisməti və səciyyəvi özəlliklərindən biridir.

Yerin, zamanın və şəraitin, eləcə də mövcud həyat şərtlərinin tələbi ilə Həsən bəyin fəaliyyəti də belə metamorfozlara məruz qalmış, geniş və çoxcəhətli səciyyə daşmışdı.

Paris, 1925-ci il.

АЛИМАРДАН БЕК ТОПЧУБАШЕВ

МАЯК АЗЕРБАЙДЖАНА

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV

AZƏRBAYCANIN YOL GÖSTƏRƏNİ

Çapa imzalanıb: 11.07.2010
Format: 60x84 1/16, Sifariş 027. Tiraj 500.

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti**

**«Kitab aləmi» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Ünvan: Bakı, S.Rüstəm 25.**

7m

«Mütərcim» NPM-də çap olunmuşdur.

TÖRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 08 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

99124

еркано
www.zerkalo.a

Азербайджан уступил
пальму первенства

AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMİ

A grid of small images and text blocks, likely a news or educational page. It features several small portraits and text snippets arranged in a structured layout.

ESPUBLİKA

...N PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN
RƏSMİ SƏFƏRİ BAŞA ÇATMIŞDIR

ƏNƏT
Qəzeti

Arx 2010
2695

Azərbaycan Prezidentinin
yeni b...
...verilməsi mərasimində iştirak

YENİ AZƏRBAYCAN

...haycanda söz və mətbuat azadlığının
'İmumillî lider Heydər Əliyevin adını
...daim demokratik siyasətini zəruri tədbirlərlə dəstəklədi və bu, AİT-yə krizis müddətində

ZAMAN

HƏFTƏ İÇİ

...starxan adına
...a partlayış olub

HƏFTƏ

...starxan adına
...da p...

525-ci qəzet

Rusdilli qəzet və saytlar
...lanmalıdır

Amerikalı
Bakıya g...